

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arhiivinduse osakond

Kätlin Hõrrak
**Vesimärgid kaltsupaberil:
narrimütsi vesimärgi sümboolika ja sellega seonduv**
Bakalaureusetöö

Juhendaja: doktorant Anu Lepp

Tartu 2014

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. VESIMÄRGI MÕISTE, KLASSIFIKATSIOON JA SÜMBOOLIKA ARENGU PÕHIJOOINI.....	8
1.1. Vesimärkidega kaltsupaberi valmistamine.....	8
1.2. Vesimärgi mõiste.....	13
1.3. Vesimärkide sümboolika arengu põhijooni.....	14
1.4. Vesimärkide klassifikatsioon IPH standardi järgi.....	16
2. NARRIMÜTSI VESIMÄRK.....	20
2.1. Narri sümbol ajaloos, kirjanduses, kunstis ja mängukaartidel.....	20
2.2. Narrimütsi vesimärkide klassifitseerimine.....	30
2.3. Narrimütsi vesimärgi päritolu ja levik.....	37
2.4. Narrimütsi vesimärgi seos paberiformaadiga <i>Foolscape</i>	43
3. EESTIS TOODETUD NARRIMÜTSI VESIMÄRGIGA PABER.....	47
3.1. Tallinna esimese paberiveski rajamine ja areng 17. sajandil.....	47
3.2. Tallinna esimese paberiveski narrimütsi vesimärk.....	53
KOKKUVÕTE.....	59
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	63
SUMMARY.....	67

SISSEJUHATUS

Vesimärki ehk filigraani on paberitootjad kasutanud oma toodangu märgistamiseks juba alates 13. sajandist. Varajased vesimärgid olid oma kujunduselt üpriski lihtsad, kuid aja jooksul paberitootmine laienes ja kasutusele tulid üha keerukamad kujundid ja kombinatsioonid. Üheskoos vesimärkide arenguga hakkas kasvama ka paberi-ajaloo uurijate seas huvi nende vastu. Teaduslikust aspektist vaadates on vesimärgid väärtuslikud allikad mitte ainult paberiajaloo uurimisel, vaid ka laiemalt. Vesimärgid on abiks dokumentide dateerimisel, võltsingute väljaselgitamisel, trükikunsti ja olmeajaloo ning kaubanduse uurimisel. Samuti sisaldavad vesimärgid informatsiooni, mille abil on võimalik saada hulgaliselt lisateavet tööstuse ajaloo kohta, tuvastada eksisteerinud paberiveskeid, nende omanikke, tootmistaset ja käsitöötraditsioone.¹

Vesimärkide uurimine pälvis vähe tähelepanu kuni varajase 18. sajandini, mil alles hakati tundma suuremat huvi paberiajaloo vastu. Järgnevatel 19. ja 20. sajandil avaldati juba rohkelt vesimärkide temaatikal põhinevaid uurimistöid Prantsusmaal, Saksamaal, Itaalias, Venemaal, Hollandis, Hispaanias ja Inglismaal.² Mitmed eurooplased pühendasid suure osa oma elust vesimärkide uurimisele. Šveitsi vesimärgiuurija Charles-Moïse Briquet (1839–1918) oli üks esimesi, kes publitseeris oma uurimistöö tulemused. Tema ulatuslik vesimärkide kogu *Les Filigranes* (Genova 1907) koosneb rohkem kui 16 000 vesimärgi joonisest ja on siiani üks standardsemaid ja viidatumaid töid selles valdkonnas.³ Saksa vesimärgiteadlase Gerhard Piccardi (1909–1989) elutööks sai ligikaudu 92 000 kirjest koosneva vesimärkide kogu koostamine, mille alusel on loodud üks tänapäeva suurimaid internetipõhiseid vesimärgiandmebaase *Piccard-Online*.⁴ Karl Theodor Weiss (1872–1945) oli samuti üks tuntud saksa vesimärgiuurijaid, kes rajas Saksamaa paberimuuseumi ja kelle käsiraamatu *Handbuch der Wasserzeichenkunde* avaldamise viis lõpuni tema poeg Wisso Weiss (1904–1991), jätkates oma isa jälgedes uurimistööd vesimärkide alal.⁵ Temast sai 1959. aastal üks

¹ **Valk-Falk, Endel.** Vesimärk ja pitsatijäljend pütipaberil. Haruldasi vesimärke ja nende sümboolikat. Paberiveskitest Eestimaal. Tallinn, 1996. Lk 11.

² **Hunter, Dard.** Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft. New York: Dover Publications, Inc, 1978. Lk 259.

³ **Herdeg, Walter.** Art in the watermark. Zurich, 1952. Lk 7.

⁴ **Piccard-Online** [<http://www.piccard-online.de>] 13.04.2014.

⁵ **Rückert, Peter; Hodeček, Sandra; Wenger, Emanuel.** Bull's Head and Mermaid: the history of paper and watermarks from the Middle Ages to the modern period: booklet and catalogue of the exhibition presented by the Landesarchiv Baden-Württemberg, Hauptstaatsarchiv Stuttgart and the Austrian Academy of Sciences, Kommission für Schrift- und Buchwesendes Mittelalters, Vienna. (Stuttgart; Vienna: Landesarchiv Baden-Württemberg; Austrian Academy of Sciences, 2009). Lk 83–84.

kaheteistkümnest Rahvusvahelise Paberiajaloolaste Assotsiatsiooni (*International Association of Paper Historians*, edaspidi IPH) asutajatest Bambergis.⁶

Eestis on tuntuimad vesimärgiurijad olnud hobiajaloolased Õie Utter (1930–2010) ja Leo Utter (1929–2006) ning kunstnik ja restauraator Endel Valk-Falk (sünd 1932). Leo ja Õie Utter kogusid süsteemselt vesimärkidega paberit ja aastakümnete jooksul sai nende kollektsioon niivõrd ulatuslikuks, et leidis tunnustust ka välismaal, eriti Saksamaa ja Venemaa paberiuurijate seas.⁷ Lisaks tegelesid nad Räpina paberivabriku ajaloo ja vesimärkide uurimisega. Valk-Falk seevastu keskendus vesimärkide sümboolika uurimisele. Samuti on koostanud vesimärkide ja paberiajaloo seotud töid eestlastest ka Leo Tiik⁸, Aleksander Kivi⁹, Rudolf Kenkmaa¹⁰ ja Friedrich Puksoo¹¹. Kuigi Eesti aladel on tegutsenud mitmed paberiveskid, pole siin veel teadaolevalt ühtegi avaldatud vesimärgikataloogi ega teaduslikult läbiuuritud vesimärkide kogu. Tänapäeval tegelevad Eestis vesimärkide uurimisega peamiselt Tartu Ülikooli teadurid, kes on loonud Eesti varajaste trükise andmebaasi¹², mis on seotud ka ülemaailmse Bernsteini andmebaasiga¹³. Tallinna 17. sajandi trükistes kasutatud paberit ja vesimärke käsitleb oma peatselt valmivas magistritöös Maria Tamm Tallinna ülikoolist (juhendaja prof Tiiu Reimo).

Üheks põhiliseks probleemiks vesimärkide alases uurimistöös on see, et vähem kursis olevad uurijad kipuvad sageli tegema ennatlike ja kiireid järeldusi, seostades üht või teist märki mingi konkreetse tootjamaa või ajaga¹⁴, kuigi tegelikkuses on olukord palju keerulisem. Ühte sarnast vesimärgi kujutist sisaldav paber võis oma ajalise esinemise tipp-perioodil olla toodetud massiliselt mitmetes erinevates Euroopa riikides üheaegselt, tähistades seejuures

⁶ Schmidt, Frieder. 100th Birthday of Dr. Wisso White. International Association of Paper Historians. Archive of old items removed from the Paper World News page, 25. February 2009. [http://www.paperhistory.org/arch_nws.htm] 06.02.2014.

⁷ Häkli, Esko. In Memoriam: Leo Utter, an Estonian Paper Historian 1929–2006, International Association of Paper Historians. Archive [http://memoryofpaper.oeaw.ac.at/iph/Archive/] 11.02.2014.

⁸ Tiik, Leo. Eesti paberi vesimärkidest. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu 5. Teadusliku konverentsi materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1972. Lk 29–33.

⁹ Kivi, Aleksander. “300 aastat Tallinna esimese paberiveski rajamisest”, Polügrafist, 1. 1964. Lk 28–34.

¹⁰ Kenkmaa, Rudolf. „Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuestiasutamisest möödunud sajandil“, Vana Tallinn, 1kd, 1. vihik. 1935.

¹¹ Puksoo, Friedrich. Kirjutusmaterjal ja -vahendid. Raamat ja tema sõbrad. Tallinn: Valgus, 1973. Lk 48–65.

¹² Eesti varajased trükised [http://paber.ut.ee/ET/vesimargid] 13.04.2014.

¹³ Bernstein: the memory of paper [http://www.memoryofpaper.eu] 14.02.2014.

¹⁴ Näiteks on väidetud järgnevat: „Paber, millel oli kapuutsi ja kuljustega narripea vesimärk, oli tuntud kui *Foolscape*. See nimetus omistati kindlas suuruses ja sordis paberile, mis on veel tänapäevalgi kasutusel. Seda vesimärki kasutas esimesena John Spielman 16. sajandi Inglismaal,“ Herdeg. Lk 22. Tegelikult ei olnud aga sugugi kogu narrimütsi vesimärgiga paberitoodang tuntud *Foolscape* formaadina ja ka antud formaat ise võis sisaldada hoopis teisi vesimärke. Samuti ei leidu *Foolscape* formaadis paberitoodangut tänapäeva paberivabrikute toodangu nimekirjades. Narrimütsi vesimärk pärineb tegelikult hoopis 15. sajandi Saksamaalt. Spielman oli vaid üks Inglismaa kohalik paberitootja, kes taolist märki oma paberitoodangul kasutas.

erineva kvaliteedi, suuruse ja otstarbega paberit või koguni kindlat formaati. Et mitte edastada eksitavat informatsiooni, peab ühe kindla sümboliga vesimärgi kohta käivate järelduste tegemisel olema kursis kogu selle laiema kontekstiga: tundma selle võimalikke kasutuselevõtu põhjuseid, erivorme ja nende klassifitseerimist, arengut ajas ja ruumis ning seoseid paberi omadustega, et osata seda vesimärki õigesti analüüsida. Kui mitte arvestada ühele kindlale vesimärgile pühendatud katalooge¹⁵, siis taolisi vesimärkide uurimusi, mis keskenduks vaid ühele kindlale sümbolile ja sellega seonduvale, ei ole paraku veel piisavalt avaldatud ja seda eriti Eestis, kus vesimärkide uurimise huvi on alles suuremat kandepinda kogumas. Vesimärkide sümboolika alal on siiaaani avaldatud vaid mõned teosed, näiteks šveitsi graafilise disaineri ja kunstiteadlase Walter Herdegi teos *Art in the watermark* (1952), kus on küll rikkalikult illustratsioone, aga kogu sümbolitega seonduv info on välja toodud vaid lühidalt. Eestis on vesimärkide sümboleid ja nendega seonduvat käsitletud siiani vaid põgusalt Endel Valk-Falk.¹⁶ Kuna narrimütsi vesimärkide teemal pole siiani avaldatud Eestis veel ühtegi teaduslikku publikatsiooni, mis käsitleks antud sümbolit ja sellega seonduvat laiemas kontekstis, siis jätkub uurimismaterjali käesolevaks tööks ja ka edaspidiseks uurimiseks küllaldaselt.

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida Euroopas käsitsi toodetud kaltsupaberis leiduvat narrimütsi vesimärki laiemas kontekstis: analüüsida selle sümboolikat, klassifitseerimist, päritolu, ajalist ja riikidepõhist levikut ning seoseid paberiformaadiga *Foolschap*.

Töö käigus otsitakse vastuseid järgnevatele küsimustele:

1. Millised võisid olla narrimütsi kujutise kasutuselevõtu põhjused vesimärkidel, toetudes narri sümboli tähendusele ajaloos, kirjanduses, kunstis ja mängukaartidel?
2. Miks ja kuidas on vesimärgiuurijad erinevaid sajandeid hõlmavates kataloogides narrimütsi vesimärke klassifitseerinud?
3. Milline oli narrimütsi vesimärki sisaldava paberi ajalise ja geograafilise esinemise dünaamika?
4. Milline oli narrimütsi vesimärgi seos paberiformaadiga *Foolschap*?

Põgusalt tuleb vaatluse alla ka Tallinna esimese paberiveski ajalugu ning seal toodetud paberis esinevate narrimütsi vesimärkide kujundus. Lisaks annab töö ülevaate kaltsupaberi

¹⁵ Näiteks Gerhard Piccardi „Findbüchern“.

¹⁶ **Valk-Falk, Endel.** Vesimärk ja pitsatijäljend pütipaberil. Haruldasi vesimärke ja nende sümboolikat. Paberiveskitest Eestimaal. Tallinn, 1996.

valmistamisprotsessist, vesimärgi mõiste olemusest, sümboolika arengust ja vesimärkide klassifikatsioonist IPH standardi põhjal.

Töö koostamisel on kasutatud võrdlevat ajaloolist ja bibliograafilist meetodit, aga ka andmete kvantitatiivset analüüsi ja sünteesi. Töö põhiliseks allikaliseks baasiks on vesimärgiandmebaasid ja kataloogid. Narrimütsi vesimärkide ajalise esinemissageduse ja levikualade uurimiseks on kasutatud Bernsteini andmebaasi¹⁷. See on Bernsteini projekti *The Memory of Paper* raames loodud digitaalne andmebaas, mis kujutab endast laiaulatuslikku paberiekspertiisi ja -ajaloo digitaalset keskkonda, koondades enda alla olulisemad Euroopa paberi- ja vesimärkide andmebaasid. Aastaks 2014 on projektiga ühinenud 20 andmebaasi. Selline ühtne internetipõhine andmebaas võimaldab teostada otsinguid piirkonniti, periooditi või lähtudes näiteks vesimärkide tüpoloogiast. Peamiseks kasutajate sihtgrupiks on ajaloolased ja kultuuripärandi säilitajad, kuid projektist on oodatud kasu saama ka teised valdkonnad, näiteks kunst, kohtuekspertiis, andmekaitse ja paberitööstus, kus paberi identifitseerimise oskused on nõutavad. Samuti on käesoleva töö allikaliseks baasiks Tartu Ülikooli raamatukogus leiduvad Leedu ajaloolase Edmundas Laucevičiuse¹⁸ (1906–1973), Venemaa vesimärgiuurija Aleksandr Aleksandrovitš Geraklitovi¹⁹ (1867–1933) ja Briti kunstiajaloolase William Algeron Churchilli²⁰ (1865–1947) vesimärgikataloogid. Lisaks on uuritud ka lähinaabrite soomlaste vesimärgiandmebaasi²¹, mis veel Bernsteiniga liitunud pole, ja elektrooniliselt kättesaadavat Rootsi Dübeni muusikaajalooliste dokumentide kollektsiooni²² 17. sajandist. Narrimütsi vesimärgi kasutuselevõtu võimalike põhjuste uurimiseks on kasutatud erialast kirjandust, et leida märgi seoseid narri kui tegelaskujuga ajaloos, kirjanduses, kunstis ja mängukaartidel. Tallinna esimese paberiveski vesimärkide kujunduse analüüsimiseks on vaadeldud Ajalooarhiivis säilitatavat 17. sajandi kirjavahetust halduse ja jurisdiktsiooni alal ja võrreldud leitud vesimärkide kujundust omavahel ning varasemas erialases kirjanduses esitatutega. Kuna vesimärke leidub ka kaasaegsetel dokumentidel ja nende valmistamise tehnoloogia on hoopis teistsugune võrreldes 13.–19. sajandi käsitsi valmistatud kaltsupaberil olevate vesimärkidega, siis olgu siinkohal veelkord

¹⁷ **Bernstein: the memory of paper** [<http://www.memoryofpaper.eu>] 14.02.2014.

¹⁸ **Laucevičius, Edmundas**. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Vilnius: Mintis, 1967.

¹⁹ **Гераклитов, А. А.** Филиграния XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. Москва : Академия наук СССР, 1963.

²⁰ **Churchill, William Algeron**. Watermarks in paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. Amsterdam: Hertzberger, 1965.

²¹ **Paperihistoriallinen tietokanta** [<http://kronos.narc.fi/paperi/index.php>] 01.04.2014.

²² **Rudén, Jan Olof**. Vattenmärken med motiv Narr i Uppsala universitets Dübensamling (1650–1690). Uppsala, 1968.

juhitud tähelepanu sellele, et antud bakalaureusetöös on analüüsitud just ajaloolisel käsitsivalmistatud kaltsupaberil leiduvaid vesimärke.

Töö koosneb kolmest suuremast peatükist, mis omakorda hõlmavad väiksemaid alateemasid. Esimeses peatükis selgitatakse lugejale kaltsupaberi valmistamisprotsessi, vesimärgi mõistet, sümbolika arengut ja vesimärkide klassifikatsiooni Rahvusvahelise Paberiajaloolaste Assotsiatsiooni (IPH) poolt väljatöötatud standardi põhjal. Teises peatükis käsitletakse narrimütsi sümboli kasutuselevõtu põhjusi vesimärkidel seostatuna narri tegelaskujuga ajaloos, kirjanduses, kunstis ja mängukaartidel; samuti narrimütsi kujutisega vesimärkide klassifitseerimist erinevaid sajandeid hõlmavates kataloogides; nende ajalist ja geograafilist levikut ning narrimütsi vesimärgi seost narritemaatikale viitava nimetusega paberiformaadiga *Foolscap*. Kolmandas peatükis kajastatakse Tallinna esimese paberiveski uurimislugu ja arengut 17. sajandil ning tollest perioodist pärinevate narrimütsi kujutisega vesimärkide kujunduse võrdlust. Töö lõpeb kokkuvõtte, kasutatud kirjanduse nimekirja ja ingliskeelse resümeeaga. Rohkearvulised illustratsioonid on lisatud peatükkides tekstimaterjali juurde, et hõlbustada teksti mõistmist. Viitamisel on kasutatud joonealust viitamissüsteemi.

1. VESIMÄRGI MÕISTE, KLASSIFIKATSIOON JA SÜMBOOLIKA ARENGU PÕHIJOONI

Peatükis tuleb juttu vesimärkidega kaltsupaberi valmistamisprotsessist, vesimärgi mõistest, sümboolika arengust ja klassifikatsioonist IPH standardi põhjal.

1.1. Vesimärkidega kaltsupaberi valmistamine

Üldlevinud versiooni kohaselt sai paberi leiutamise kunst alguse meie aja arvamise järgi 105. aastal Hiinast. Tegelikult on see dateering valitud üsna juhuslikult, kuna esimesed katsetused lagunevast kiumassist paberitootmise alal ulatusid arvatavasti juba hulga varasemasse perioodi, enne kui kogu protsess suudeti viia arvestatavale tasemele ja seejärel avalikkusele teatavaks teha.²³ Aastarvu 105 tsiteeritakse tavaliselt kui esimest paberitootmise daatumit, kuna sel aastal kandis keisri õukonda kuuluv ametnik Ts'ai Lun keisrile ametlikult ette paberi leiutamisest.²⁴ Kahjuks ei ole teada, kas Ts'ai Lun oli tegelik paberi leiutaja või lihtsalt ametiisik, kellest sai antud leiutise patroon, kuid Hiina rahva jaoks on Ts'ai Luni nimi tihedalt seotud paberitootmisele alguse panemisega.²⁵ Paberivalmistamise kunsti hoiti pikka aega saladuses ja see levis läänepoolsematele aladele alles pärast aastal 751 toimunud Talasi jõe lahingut, milles araablaste poolt vangivõetud hiinlaste kaudu jõudis paberivalmistamise kunst Araabia kalifaati. Araablaste juurest levis oskus edasi kaubandus- ja vallutusretkede vahendusel.²⁶ Paberivalmistamise kunsti leviku teekonda Euroopasse tähistasid järgnevalt nimetatud kohad: Samarkand Kesk-Aasias (paberivalmistamise oskust mainitakse esmakordselt 751. a), Bagdad Iraagis (793. a), Kairo Egiptuses (900. a), Fes Marokos (u 1100. a), Xàtiva Valencia ligidal Hispaanias (1150. a).²⁷ Seega jõudis kaua saladuses hoitud uus leiutus Euroopa aladele alles varajasel 12. sajandil. Kuid erinevalt sellest, et paberitootmisele pandi alus kaugel idapool, sai vesimärkide kasutamise traditsioon alguse hoopis Euroopa aladelt. Esimesed teadaolevad vesimärgid võeti kasutusele 13. sajandil Itaalia paberiveskites.²⁸ Itaaliast levis vesimärgikunst aja jooksul ka ülejäänud Euroopasse. Selleks,

²³ Hunter. Lk 50.

²⁴ Vt nt: Paper. Wikipedia. The Free Encyclopedia [http://en.wikipedia.org/wiki/Paper] 13.05.2014.

²⁵ Hunter. Lk 50.

²⁶ Karma, O., Jaanvärk, E. (koost). Paberiveskist kombinatsioonid : kolm sajandit V. Kingissepa nim. Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadis. Tallinn: Eesti Raamat, 1968. Lk 8.

²⁷ Kivi. Lk 28.

²⁸ Hunter. Lk 260.

et mõista, kuidas oli paberimeistritel võimalik oma toodangut vesimärkidega tähistada, tutvugem järgnevalt vesimärkidega kaltsupaberi valmistamisprotsessiga.

Kaltsupaberi valmistamiseks vajasisid paberimeistrid kaltse, nii nagu annab aimu ka antud paberisordi nimetus. Neid saadi enamasti ärakantud riidest. Kuid kuna paberitootmise jaoks kõige sobivamad linsed riided olid kallid, siis kanti need sageli täiesti lõpuni ja seeläbi vaevles paberitööstus pideva toorainepuuduse käes. Seetõttu hakati lisaks linale kasutama ka muid materjale, näiteks kanepit ja puu(villa). Neist saadud toodang polnud aga niivõrd kvaliteetne, kui peenest ja heledaks pleegitatud linasest riidest toodetud paber. Kaltsude kogumisega ja valmistoodangu laialivedamisega tegelesid spetsiaalsed inimesed, kes sõitsid tavaliselt paberiveski omaniku poolt antud hobuse ja vankriga mööda maad ringi.²⁹ Kui tooraine oli olemas, siis see sorteeriti vastavalt omadustele kolme või enamasse kasti, eemaldati mittevajalikud lisandid ja pesti mustusest puhtaks. Sellele järgnes mädandamise protsess, mis võis olla küllalt erinev ja sõltuda kas paberiveski ruumilahendusest, tooraine kogusest või kohalikest traditsioonidest. Märjad tekstiilikiud pandi püsiva temperatuuriga ruumi (keldrisse), kas suurtesse hunnikutesse või ladestati spetsiaalsesse suurde auku, kus seda siis hoiti keskmiselt 5–6 nädalat, aegajalt vett lisades ja keerates. Seejärel kaltsumass loputati, jäeti nõrguma ja järgnes massi purustamine. Kaltsud lõigati väikesteks tükkideks ja paigutati puidust uhmritesse, kus need tambiti veejõul töötavate haamrite abil pudrutaoliseks massiks kahes kuni kolmes etapis, mille vahele jäid pausid massi täiendavaks lagunemiseks.³⁰ Hilisel 17. sajandil tuli kasutusele hollender ehk peenestusmasin.³¹ See kujutas endast silindrilist pöörlevat valtsi, mille külge olid kinnitatud noad. Valts pöörles pikivaheseinaga kaheks kanaliks jaotatud vannis, milles ringles paberimass, mis läbis igal ringil valtsinugade ja vanni põhja kinnitatud nugade vahelised pilud. Nende vahet sai reguleerida erineva kiupikkuse ja paksusega kiumassi saamiseks. Kuigi hollender kiirendas paberimassi valmistamist ning aitas toorainet kokku hoida, lühenesid seeläbi paberi kiud ja halvenes toodangu kvaliteet. Kuid kuna majanduslik kasutegur oli võimas, asendasid hollenderid peagi enamuse endistest purustusveskitest Hollandis, Prantsusmaal ja Inglismaal 18. sajandil.³² Valmis purustatud paberimass viidi ammutustõrde. Paberimassi hoidev tõrs kujutas endast lihtsat ümmargust või piklikku puidust ehitist, mis ulatus kõrguselt umbes paberimeistri

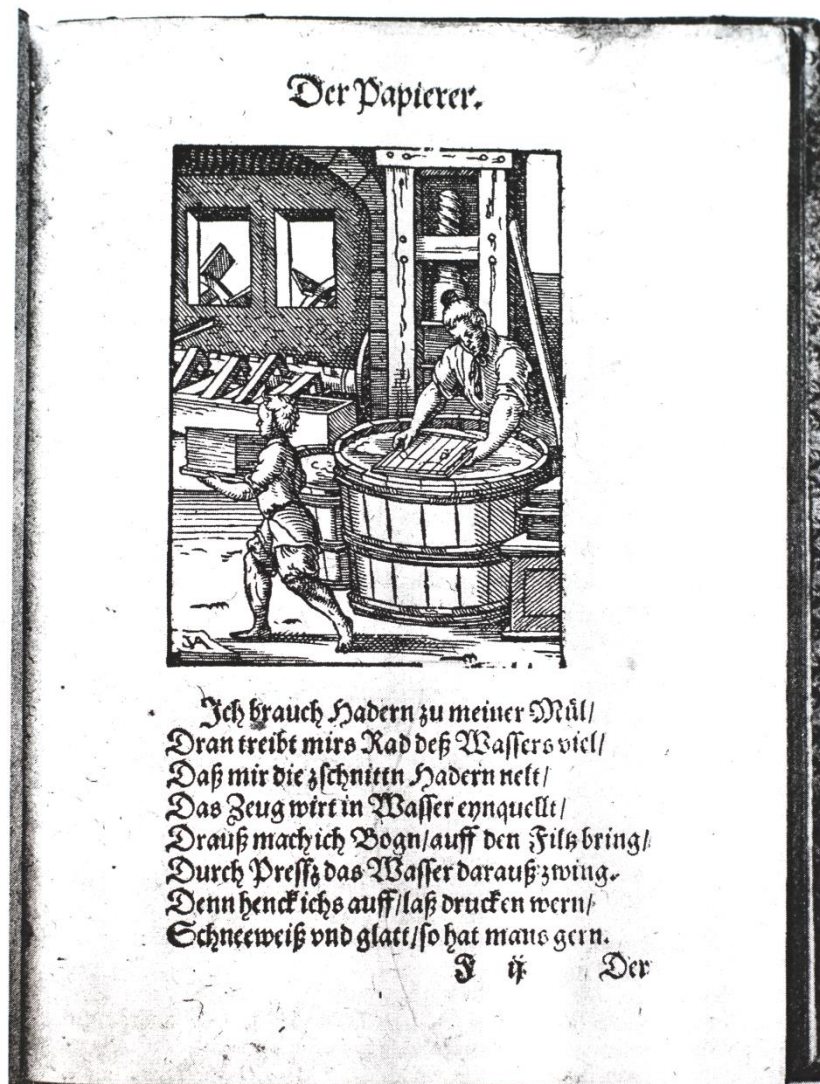
²⁹ Valk-Falk. Lk 11.

³⁰ Gaskell, Philip. A New Introduction to Bibliography. Oxford: Clarendon Press, 1972. Lk 57.

³¹ Samas.

³² Samas.

vöökohani ja oli oma laiuselt umbes viis jalga (u 1,5 m) (vt Joonis 1).³³ Tõrres lahjendati kaltsumass veega ja hoiti leigena tänu tõrre küljes olevale küttekoldele. Paberimass pidi olema ühtlases kontsentratsioonis, selleks toimus pidev segamine puust mõlade abil.³⁴

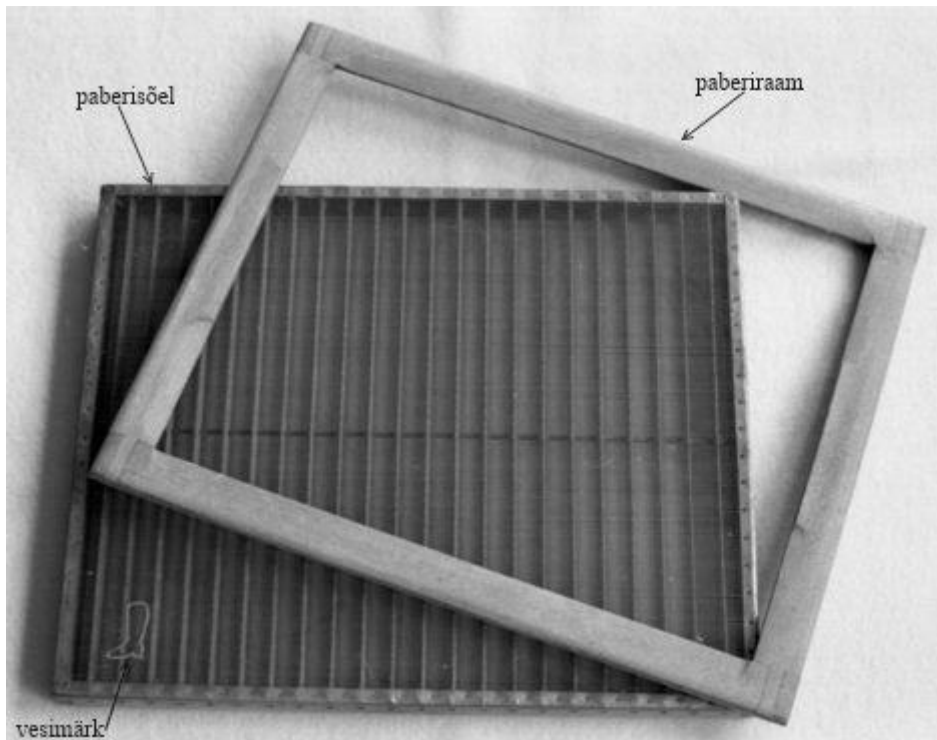
Joonis 1. Varaseim teadaolev pilt paberitootmisest Euroopas aastast 1568.³⁵

Kui mass oli paberiammutamiseks valmis, siis läks meistril vaja paberiammutusvormi. Selle moodustasid kaks eraldi osa: paberisõel ja puidust paberiraam. Tihedat traadist paberisõela läks vaja selleks, et paberimassis sisalduval veel oleks võimalus välja valguda (vt Joonis 2). Vesimärgi ehk paberiveski või -meistri märgi moodustas peen tasapinnaline traadist kujund, mis kinnitati sõela külge (vt Joonis 3).

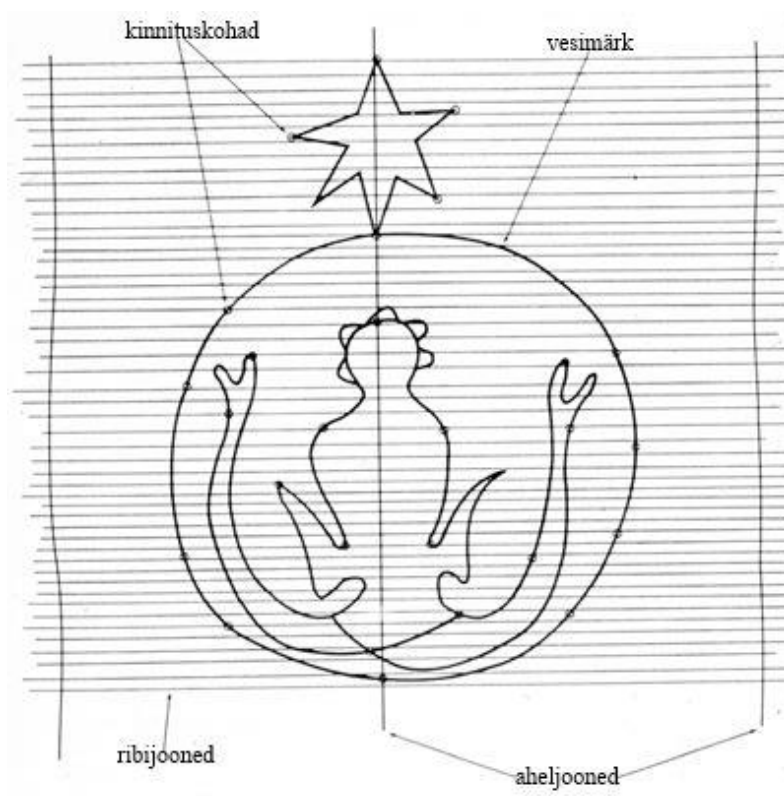
³³ Hunter. Lk 173.

³⁴ Valk-Falk. Lk 13.

³⁵ Hunter. Lk 172. Gravüüri autoriks on 16. sajandi šveitsi gravüür Jost Amman ja luuletuse kirjutas Hans Sachs. Esmakordselt ilmus illustratsioon raamatus *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden, hoher und nidriger, geistlicher und weltlicher, aller Künsten, Handwercken und Händeln* (1568).

Joonis 2. Paberiammutamise vorm.³⁶

Joonis 3. Paberisõela ülesehitus.³⁷

³⁶ Felici, James. The Paper That Changed Type Design. CreativePro.com
 [http://www.creativepro.com/article/paper-changed-type-design] 25.03.2013.

Meister paigutas paberisõela paberiraamile, kastis seejärel servadest hoides raami vertikaalselt paberimassi ja tõmbas horisontaalsuunas välja. Pärast mõnekordset kallutamist ühes ja teises suunas võtsid paberkiud põimuva asendi ning nüüd võis ammutusvormi ajutiselt toetada tõrrele, et üleliigne vesi välja nõrguks.³⁸ Sõela traadistiku ning vesimärgi kohale ladestus paberimass õhemalt kui ülejäänud paberile, mistõttu oli ka lõpptulemusena saadud paber nende kohtade pealt õhem ning paistis vastu valgust vaadates enam läbi. Meister andis paberimassiga täitunud paberisõela oma abilisele ja sai temalt vastu samasuguse uue, et jätkata tegevust. Samal ajal pööras abiline raamil oleva paberi ümber vildile ja kattis pealt samasuure vilditükiga. Seejärel asetati paber pressi, mille kinnitõmbamisel rakendati mitut meest. Peale esmakordset paberi pressimist vildid eemaldati ja paberimassi pressiti veelkord õrna surve all ning viidi kuivama. Paberipoognate kuivatamine toimus tavaliselt pööningutel, kus lehed riputati hobusesabajõhvidest punutud ja vahatatud nõõridele 4–5 kaupa, et tagada nende ühtlane kuivamine ja vältida lehtede rullumist.³⁹ Sellises staadiumis paber oli katmata ehk liimitamata ja see oli hästi imav nagu kuivatuspaber.⁴⁰ Olenevalt paberi kasutusotstarbest järgnes paberi liimitamine. Selleks kasteti lehed kuuma liimi sisse, mis oli loomse päritoluga želatiini lahus, valmistatud vees keedetud loomanahkadest, kõõlustest ja luudest.⁴¹ Liimitamine oli vältimatu eelkõige kirjapaberi tootmisel, et muuta selle pind tinti vähem sisse imavaks. Trükipaberit liimitati nõrgemalt või ei tehtud seda üldse. Lõpuks paber kuivatati, pressiti taaskord ning siluti. Valmis paber sorteeriti ja pakiti.

Paberiajaloolase Philip Gaskelli andmetel oli käsitrükipressi perioodil paberivabrikutel enamasti vaid üks tõrs ja umbes kaheksa kuni kümme töömeest; vaid jõukamal vähemusel oli kaks tõrt, kuid suuremad paberivabrikud olid harukordsed. Ideaalis oleks olnud võimalik toota terve töömeeskonnaga umbes 3000 lehte suuremamõõdulist (*Royal*) või 5000 lehte väiksemamõõdulist (*Foolsap*) paberit päevas, kuid kuna tootmise ja viimistlemise käigus tekkis probleeme ja suurenes paberikadu, siis jäi lõplik toodang umbes 20% väiksemaks kui ideaalis ette nähtu.⁴²

³⁷ **Badke, David.** Watermarks. University of Victoria Ludgate MS Fall of Princes [http://spcoll.library.uvic.ca/Digit/lydgate/lydgate.ms/pages/manuscript/watermarks/watermarks.htm] 15.06.2013.

³⁸ Valk-Falk. Lk 13.

³⁹ Samas.

⁴⁰ Gaskell. Lk 59.

⁴¹ Samas.

⁴² Samas. Lk 60.

1.2. Vesimärgi mõiste

Vesimärk ehk filigraan⁴³ on paberi valmistamisprotsessi käigus sellesse tekitatud hele joonkujund, mis on nähtav vastu valgust vaadates, sest vesimärgi kohal on paberimass ladestunud õhemalt kui ülejäänud paberilehel (vt Joonis 4). See ei kehti ainult vesimärgi figuraalse kujundi jäljendi, vaid ka paberisõela traatidest tekkinud joonte (vertikaalsed ja laiimate vahedega aheljooned ja horisontaalsed tihedamad ribijooned) kohta.

Joonis 4. Vesimärgiga paberileht vastu valgust vaadates.

Vesimärke kasutati Euroopa paberiveskites toodetud kaltsupaberi märgistamiseks alates hilisest 13. sajandist. Paberiajaloolased on täheldanud, et kaltsupaberil oleva vesimärgi näol on sisuliselt tegu paberi tunnusmärgiga, mis viitab kas vabrikule, meistrile, valmistamiskohale või -ajale või paberi sordilisusele ning võib omada ka sümboolset tähendust. Kuid mitte kõik paberid ei kandnud vesimärki, madala kvaliteediga paber ja ka pakkimispaber või näiteks püssirohulaengute jaoks tarvitav paber oli harva vesimärgiga tähistatud.

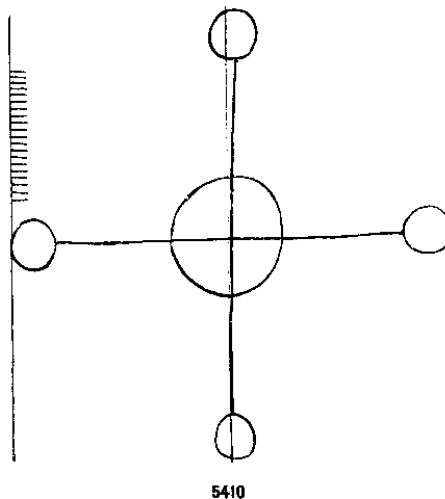
⁴³ Levinuimad võõrkeelsed terminid vesimärgi kohta on järgnevad: ingl *watermark*, sks *Wasserzeichen*, pr *filigrane*, holl *papiermerken*.

Harilikult koosneb vesimärk mitmest erinevast komponendist – sümbolist ja selle juurde kuuluvast tekstist või initsiaalidest. Alates 17. sajandi keskpaigast, mil käsitsivalmistatud paberis tulid üha sagedamini kasutusele vastasmärgid, paikneb vesimärgi olulisem osa ehk sümbol tavaliselt poogna vasakul ehk A-poolel ja paremal ehk B-poolel on vastasmärk, mille koostisosadeks võivad olla paberi valmistamise aasta, sordi number ja/või meistri initsiaalid.

1.3. Vesimärkide sümbolika arengu põhijooni

Vesimärkidel kujutatavad sümbolid on olnud pidevas arengus: alustades lihtsakujustest vormidest ja jõudes välja üha keerukamateni. Varasel perioodil ei olnud vesimärkide peamine funktsioon näidata päritolu, kuid kui paberivabrikute arv kasvas, pidasid paberitootjad vajalikuks kasutada unikaalseid märke oma toodangu tähistamiseks ja vesimärkidest said siis kvaliteedimärgid, mis arenesid edaspidi paberitootja isiku- ja kaubamärkideks.

Kaua aega peeti vanimaks teadaolevaks vesimärgiks Briquet leitud kreeka risti kujutisega vesimärki aastast 1282, mis oli kasutusel Itaalias Bologna linnas (vt Joonis 5).⁴⁴ Nüüdseks on aga leitud juba veelgi vanem vesimärk aastast 1271, mil on kujutatud F-tähte ja mis oli kasutusel samuti Itaalias, Cremona linnas.⁴⁵ Kahjuks ei leidu selle kohta illustreerivat kättesaadavat pildimaterjali. Siinjuures võib aga väita, et mõlemad märgid on küllaltki varased, pärinedes 13. sajandi lõpust ja need tõestavad vesimärgi traditsiooni alguse saamist Itaalia aladelt.

Joonis 5. Kreeka risti kujuline vesimärk Itaalias toodetud paberis⁴⁶

⁴⁴ Rückert, Hodeček, Wenger. Lk 29.

⁴⁵ Samas.

⁴⁶ **Briquet Online** [http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php?refnr=5410] 07.03.2014.

Kõige varasemad vesimärgid olid oma kujunduselt küllaltki lihtsad ja algelised: taolised märgid nagu ring, sõlm, kolm mäge, *fleur-de-lys* (stiliseeritud liiliakujuline sümbol) ja erinevat tüüpi ristid, mille valmistamine ei nõudnud just hiilgaval tasemel käsitööoskusi.⁴⁷ Sellest hoolimata kasutati neist paljusid ka edaspidi teiste vesimärkide juures lisanditena. Peamiselt 14. sajandil hakati vesimärki vaatlema kui tootja tähistusviisi, mis oli kindla töökojaga seotud. Isikunimed ilmusid vesimärkide kujundusesse juba enne aastat 1300, näiteks on toleaegetest paberitest leitud Fabriano paberimeistri Puzoli ja Saluzzo nime.⁴⁸ Taolised märgid funktsioneerisid kui paberitootja isikumärgid ja näitasid selgelt paberi päritolu, viidates otseselt selle valmistajale.

Kuigi vesimärgid olid alguse saanud gooti stiili perioodil, mõjutas nende kujundust peamiselt renessansi stiil ja oma märgatava jälje jätsid ka hilisemad ajastud. Kujunditest sai 14. sajandil vesimärkidel üheks üldlevinud sümboliks krooni kujutis ja domineeris ka härja pea erinevates vormides koos lisanditega ja kolme mäe kujutis.⁴⁹ Kristlik temaatika oli tollal vesimärkidel küllaltki populaarne. 15.–16. sajandil ehk renessansi ajastul tulid kasutusele vapid, monogrammide, pitsatijäljendid. Näiteks kuuluvad siia hulka linnade, dünastiate ja erinevate piirkondade heraldika. 17.–18. sajandi baroki ajastul muutus sama sümbolika lopsakamaks, lisandusid uhkemad kompositsioonid, keerundid, väät- ja lehtmotiivid. Vesimärkide kujunduses hakkas levima üha maisem temaatika, seotud teadmiste arengu ja tööstuse tekkega.

Initsiaalid leidsid vesimärkide juures lisanditena suuremat kasutust 16. ja 17. sajandil. Prantsusmaal võeti isegi 1688. aastal vastu paberitootmist reguleeriv seadus, mis nägi ette, et paberimeistrite ees- ja perenimede initsiaalid tuleb lisada vesimärkidele.⁵⁰ Algul moodustasid initsiaalid või nimed osa vesimärgist, kuid hiljem muutusid nad sümbolist eraldiseisvateks, paiknedes põhisümboliga lehe suhtes vastaslehe keskel. Taolise paigutusega vesimärki hakati kutsuma vastasmärgiks. Veneetsia paberitootjad eraldasid initsiaalid kujundist, et luua taoline vastasmärk juba teadaolevalt aastal 1482 ja prantsuse paberitootjad 16. sajandi keskpaigas.⁵¹ Prantsuse vastasmärgid jätkasid tootja nime ja ka paberi kvaliteedi tähistamist 19. sajandini, kuid seevastu saksa ja inglise päritolu paberi vastasmärgid kaotasid peagi oma kaubandusliku

⁴⁷ An introduction to watermarks. Lk 4.

⁴⁸ Rückert, Hodeček, Wenger. Lk 29.

⁴⁹ Samas.

⁵⁰ An introduction to watermarks. Lk 5.

⁵¹ Samas.

tähtsuse ja jäid ainult lisanditeks põhimärgi juurde.⁵² Kursiivis teksti, tähtede või numbrite kasutamine sai üldiseks tavaks vastasmärkide kujunduses, esines aga ka püstkirjas trükitähti, mis olid alates 17. sajandi lõpust peamiselt topeltkontuuriga. Vastasmärgid ei olnud tingimata kirjaliku teksti vormis nimed, tähed või numbrid, vaid võisid samahästi olla ka pitoresksed kujundid. 19. sajandi keskpaigas, mil mindi üle paberi masintootmisele, suurenes toodangu maht kordades ja kuigi vesimärke kasutati ka edaspidi, kaotasid need peagi oma tähtsuse kui meistrimärgid.

1.4. Vesimärkide klassifikatsioon IPH standardi järgi

Kuna vesimärke on väga erinevaid ja nende arv küündib mitmete tuhandeteni, tekib paratamatult vajadus teha eelnevat süstematiseerimistööd, et hõlbustada nende uurimist. Oluline on seejuures teada, et levinumad sümbolid võisid korraga kasutusel olla mitmetes Euroopa piirkondades. Paberiajaloolased on jaotanud vesimärke kujutistest lähtudes erinevatesse kategooriatesse. Järgnevalt on uuritud tänapäeval üht tuntuimat Rahvusvahelise Paberiajaloolaste Assotsiatsiooni (IPH) vesimärkide kirjeldamiseks loodud klassifikatsiooni ja sellega seonduvaid probleeme.

IPH standard on rahvusvaheline nii vesimärkidega kui ka vesimärkideta paberite registreerimiseks loodud standard.⁵³ Kuna paljude vesimärkide kollektsioonide puhul on Euroopas kasutatud erinevaid digiteerimis- ning katalogiseerimissüsteeme ja -kriteeriume, siis on teaduslikust aspektist vaadates muutunud hädavajalikuks nende kriteeriumite normimine, et hõlbustada uurijatele vajaliku informatsiooni leidmist. IPH standard fikseerib vesimärkide nimetused inglise-, saksa-, prantsuse- ja hispaania keeles, et tagada andmete rahvusvaheline ühilduvus. IPH standardis⁵⁴ jaotatakse vesimärgid järgmisteks kategooriateks (mis siinkohal on esitatud originaalile toetudes ingliskeelsetena):

- A – Human figures; men; parts of the human body.
- B – Women.
- C – Mammals.
- D – Birds.
- E – Fish, reptiles, insects, mollusks.

⁵² Gaskell. Lk 62.

⁵³ International standard for the registration of paper with and without watermarks, version 2.1. Marburg: International Association of Paper Historians, 2012.

⁵⁴ Samas. Lk 10.

F – Mythical figures.
G – Plants (general); flowers; grass.
H – Trees, shrubs; creepers.
J – Sky, earth, water.
K – Buildings, parts of buildings.
L – Transport, vehicles.
M – Defence and arms.
N – Tools, equipment, clothing.
O – Musical instruments.
P – Containers.
Q – Miscellaneous objects.
R – Insignia of rank, sceptre, mace, jewellery.
S – Religious or magic symbols and signs.
T – Heraldry, coats of arms, mason's marks, trademarks.
U – Geometric figures.
V – Numbers, numerals.
W – Individual letters.
X – Monograms, abbreviations with letters.
Y – Names (in full).
Z – Unclassifiable watermarks.

Ülalpool toodud kategooriatest selgub, et IPH on jaotanud vesimärkidel olevad sümbolid 25 erinevaks põhiklassiks, mis on tähistatud suurtähtedega. Neile lisandub omakorda arvukalt alamklasse, mille eristamiseks kasutatakse numbreid, nt põhiklass A (*Human figures; men; parts of the human body*), kuhu alla loetakse ka antud töös vaatluse all olev narrimütsikujuline vesimärk, jaguneb järgnevalt: A1 – *Human figure (not specific)*, A2 – *Child*, A3 – *Two men*, A4 – *Man*, A5 – *Men (religion)*, A6 – *Men (ranks, politics)*, A7 – *Parts of human body*, ja igaühel neist on omakorda veelgi detailsemad alamjaotused. Näiteks jaguneb viimati nimetatud A7 kategooria järgnevalt: A7/1 – *Head*, A7/2 – *Hand*, A7/3 – *Heart*, A7/4 – *Arm*, A7/5 – *Leg*, A7/6 – *Foot* ja ka neil kategooriatel leidub spetsiifilisemaid alamjaotusi. Narrimütsi vesimärk kuulub IPH klassifikatsioonis gruppi A7/1/3 (vt lähemalt ptk 2.2).

IPH poolt standardiseeritud vesimärkide tüpologia põhiklasse on kasutanud vesimärkide kirjeldamisel ka Tartu Ülikooli teadlased, kes on panustanud paberiajaloo uurimisse ja loonud

Eesti varajaste trükiste andmebaasi⁵⁵. Andmebaasist leiab põhjalikku informatsiooni rootsiaegse Tartu ja Tartu-Pärnu ülikooli trükikojas ilmunud trükiste eksemplaride kohta, mida hoitakse Eesti raamatukogudes ja arhiivides. Selle andmebaasi kirjed on seotud üle-euroopalise Bernsteini vesimärgiandmebaasiga. Andmebaasis „Eesti varajased trükised“ on vesimärkide kirjeldamisel esitatud vabas vormis vesimärgi kirjeldus, asukoht trükises ja lehel, võimalusel mõõdud, andmed ahel- ja ribijoonte tiheduse kohta ning seosed teiste vesimärkidega. Igale ühe lehe piires esinevale vesimärgile on antud andmebaasis oma number, millele järgneb detailsem kirjeldus (vt Joonis 6).⁵⁶

Nr	Vesimärk	Paberi kirjeldus	
488/1		Paberi kvaliteet	halb
		Paberi äär	lõigatud
		Poogna (lehe) suurus	173 x 163 mm
		Aheljoonte vahekaugus	26-22-28
		Ribijoonte tihedus	11
		Vesimärgi asukoht	tiitellehed
		Vesimärgi klassifikatsioon IPH järgi	A Inimene; mees; inimese kehaosad
		Vesimärgi kirjeldus	narrimüts
		Tekst vesimärgil	-
		Vesimärgi paigutus	keskel, poogna murdekohal lehel

Joonis 6. Andmebaasi „Eesti varajased trükised“ kirje näide.⁵⁷

IPH vesimärkide tüpologia põhiklassid on aga küllaltki subjektiivsed ja võivad teatud juhtudel paberajaloolaste jaoks ka probleemseks muutuda. Näiteks postisarve sümboliga vesimärk, mida leidub Eestis tihti Tartu trükistes, kuulub IPH põhiklassi O – *Musical instruments* selle asemel, et kuuluda klassi N – *Tools, equipment, clothing*. Lisaks sellele leidub narrimütsi kujutist enamasti klassis A – *Human figures; men; parts of the human body*

⁵⁵ Eesti varajased trükised [http://paber.ut.ee] 22.04.2014.

⁵⁶ Samas.

⁵⁷ Samas.

ja üha harvem klassis N - *Tools, equipment, clothing*.⁵⁸ Samuti on problemaatiline mitmest erinevast sümbolist koosnevate vesimärkide kirjeldamine IPH standardi põhjal, kui igauks neist võiks kuuluda erinevasse klassi (nt lõvid koos vapiga).

Eesti varajaste trükiste andmebaasi loojad on tähistanud iga vesimärgil oleva motiivi eraldi IPH klassiga, nii et andmebaasist leiab märgi üles sõltumata selle paigutusest ja tähtsusest. Lisaks, et IPH klassifikatsiooni puudujääke kompenseerida, on Eesti varajaste trükiste andmebaasi loojad lisanud vesimärkide juurde vabas vormis kirjelduste lahtri, mille sisu lähtub sellest, milline järjekord ja hierarhia näib andmebaasi koostaja jaoks kõige loogilisem, näiteks juba eelpoolnimetatud lõvidega vapi puhul kantakse kirjelduse lahtrisse „kaks seisvat lõvi vappi hoidmas“.⁵⁹ Tänu sellele, et andmebaasi otsingusüsteem sorteerib vasteid vastavalt põhisõnadele, mille alla kuuluvad omakorda märgi kirjelduse juurde lisatud sõnad, siis on võimalik leida ka mitme sümboliga märgilt eraldi üles üksikuid sümboleid, mis võivad olla kirjelduse lahtrisse sisestatud ka käändelises vormis.⁶⁰

Vaatamata sellele, et IPH standardil on omad miinused, on see siiski üks laialdasemalt levinumaid ja paberiajaloolaste poolt tunnustatumaid standardeid, mis käsitleb vesimärkide jaotust küllaltki põhjalikult ja uueneb ning areneb paberiajaloo uurimise tuleviku seisukohalt jõudsalt tänu rahvusvahelisele koostööle.

⁵⁸ Friedenthal, Meelis; Lepp, Anu; Konsa, Kurmo; Adojaan, Kristjan. Early Estonian Printings Database and the Book Damage Atlas. Ajalooline Ajakiri, 2014, 1 (147). Lk 37.

⁵⁹ Samas.

⁶⁰ Samas.

2. NARRIMÜTSI VESIMÄRK

Kuna paberimeistrid on narri sümbolit oma toodangu tähistamiseks laialdaselt kasutanud, siis peab selle sümboli kasutamise traditsioonil olema ka põhjusi. Vesimärkidel on narri kujutatud kõige varasemalt juba 15. sajandil (vt ptk 2.3). Selleks, et mõista, mis võis mõjutada paberimeistreid võtma kasutusele taolist tegelast kujutavat vesimärki, on järgnevas peatükis analüüsitud narri kui tegelaskuju olemust erinevates valdkondades: ajaloos, kirjanduses, kunstis ja mängukaartidel. Uuritud on ka narrimütsi kujutisega vesimärkide klassifitseerimist ja narrimütsi vesimärki sisaldava paberi ajalist ning riikidepõhist levikut. Lisaks on leitud seoseid narrimütsi vesimärgi ja narritemaatikale viitava nimetusega paberiformaadi *Foolschap* vahel.

2.1. Narri sümbol ajaloos, kirjanduses, kunstis ja mängukaartidel

Eesti keeles on sõnal „narr“ nimisõnana kaks tähendust: esiteks tähistab see inimest, kes teiste meelest otstarbekohaselt ja mõistlikult ei käitu, kes on veidi ogar ja keda ei maksa tõsiselt võtta, ja teiseks tähistab see klouni, pajatsit, veiderdajat õukonnas, teatris vms.⁶¹ Narr omadussõnana viitab aga järgnevatele omadustele: tobeda-, lollivõitu; kentsakas, pentsik, naeruväärne; ebamugav, piinlik.⁶² Kõnekeeles viitab see millelegi, mis on kehv, vilets või nigel.⁶³ Sõnast narr on moodustatud ka mitmeid liitsõnu: moenarr (oma moodsa rõivastusega liialt edvistav isik; keigar, kekats); hoovinarr, kojanarr, laadanarr, õuenarr (ajaloos valitsejat ja õukonda lõbustav kloun).⁶⁴ Inglise keeles on narri vaste *fool*, mis viitab samuti rumalale inimesele: *a person who acts unwisely or imprudently; a silly person* või tegelaskujule ajaloos: *a jester or clown, especially one retained in a royal or noble household*.⁶⁵ Sõna *fool* on tulnud keskinglise keelde (*Middle English*) vanaprantsuse keelsest (*Old French*) sõnast *fol*, mis omakorda tuleneb ladina sõnast *follis*.⁶⁶

Ajaloos on narr tuntud peamiselt kui kesk- ja renessansiaegne silmatorkavas ja värvikirevas riietuses tegelane, keda võis näha nii õukonnas kõrgema klassi meelt lahutamas, aga ka lihtrahvast laatadel, turul või festivalidel lõbustamas. Narri kirevat rüüd seostatakse tihtipeale päikesekultusega, selle põhivärvid kollane, sinine ja punane on tuntud kui kolmainsusliku

⁶¹ **Narr**. Eesti keele seletav sõnaraamat [<http://www.eki.ee/dict/ekss/>] 15.04.2014.

⁶² Samas.

⁶³ Samas.

⁶⁴ Samas.

⁶⁵ **Fool**. Oxford Dictionaries [<http://www.oxforddictionaries.com>] 15.04.2014.

⁶⁶ Samas.

taevase tule värvid: kuldse päikese, hõbedase kuu ja punase tähe värvid.⁶⁷ Kostüümi juurde kuulus ka mitmeharuline või kõrvadega narrimüts ja narrisau kui paroodia kuninga skeptrist ehk kuningliku tarkuse, autoriteedi ja võimu sümbolist. Meelelahutamiseks viskasid narrid nalja, jutustasid lugusid, laulsid ja mängisid muusikat, aga tegid ka akrobaatilisi etteasteid, žonglöörisid ja tantsisid, püüdes erineval moel tähelepanu. Ajaloolase H. C. Erik Midelforti sõnul on märkimisväärne, et vasegravööri Gerhard Altzenbachi kuulsal gravüüril sotsiaalsest püramiidist (vt Joonis 7), mille tipus istub troonil paavst, kelle paremal käel on kael keiser ja vaimulikud, vasakul käel kuningas ja ilmalikud tegelased, on narri kujutatud isegi mitte tegeliku hierarhia osana, vaid madalaimal tasemel seisvana, olles võrdväärne lastega, mida ilmestab ka lapse ja narri all olev kiri: *Den kindern klein / gleich ich allein* (Väiksed lapsed on võrdsed ainult minuga).⁶⁸

Joonis 7. Gerhard Altzenbachi seisuste püramiid (*Ständetreppe*) 17. sajandi algusest.⁶⁹

⁶⁷ Kello, Karl. Vana aja raamat. Tallinn: Olion, 2000. Lk 160.

⁶⁸ Midelfort, H. C. Erik. A History of Madness in Sixteenth-century Germany. Stanford University Press, 1999. Lk 249.

⁶⁹ Samas. Lk 248.

Kuigi see on juba vana kulunud väljend, et narr on intellektuaalselt kui laps, siis erinevalt narrist sai laps aja jooksul kasvades endale staatuse sarnaselt oma vanematele, kuid narrid elasid oma elu kui sotsiaalsed autsaiderid. Kuna nii mõnigi valitseja täheldas neid ajalooürikutes üles vaid nende eesnime või humoorika hüüdnime järgi, ilma perekonnanime ning päritolukohata, siis oli narre sõna otseses mõttes raske isikustada.⁷⁰

Narril oli ka küllaltki suur sõnavabadus, lisaks nalja viskamisele ütles ta välja kibedat tõtt ja otsekoheseid kommentaare. Näiteks kuningakojas võis narr rääkida puutumatumt, öeldes välja kõike tavaliselt keelatud, ning tänu sellele sai valitseja kuulda või narri suu läbi kuulutada tõde, ükskõik kui ebameeldiv see ka ei olnud, ohustamata sealjuures oma kuninglikku autoriteeti.⁷¹ Narr sai ühiskonnas ka tuntuks kui kriitika kättevarju sümbol, mille abil oli võimalik väljendada pettumust ja viha ning vaateid, millest tavaliselt vaikiti. Eelkõige kriitilisel ja võitleval reformatsiooniajastul sai narrist ideaalne relv erinevate ideoloogiate vahelises võitluses, sest see võimaldas kritiseerida ja märgistada oma vastaseid lihtsalt ja ühetähenduslikult.⁷² Kuid narri hiilgus ei jäänud igaveseks kestma. Helene E. Robertsi väitel hakkasid „narrus“ (*folly*) ja „narr“ (*fool*) – mõlemad kui mõiste ja sümbol – toetuspinda kaotama peale 16. sajandit, saades omaenda populaarsuse ohvriteks: „narruse“ valdkond laienes niipalju, et narrimütsiga narr kaotas oma satiirilise joone ja võime edastada teravat kriitikat, kuna seda terminit rakendati ükskõik kus ja ükskõik kellele tahes, kes käitus põhjendamatult ja läbimõtlemata, mille tulemusena narri vägi hajus.⁷³ Lisaks leiab Karl Kello, et „usupuhastatud Euroopas ei leidunud narrile enam kohta ning ta kadus pealerõhuva valgustusaja jalust: tema au ja kuulsus häabusid laadamelusse ning rahvavalgustajate targutustesse“.⁷⁴ Tuleb tõdeda, et ka vesimärgisümboolikast kaob narrimütsi kujutis 18. sajandiks peaaegu sootuks, esinedes edasi vaid harvadel juhtudel (vt ptk 2.3).

Euroopas oli 15. kuni 17. sajandini levinud narrikirjandus ehk allegoorilised satiirid, milles oli kujutatud narri kui kaasaegse ühiskonna nõrkade kohtade, pahede ja grotesksuse võrdkuju.⁷⁵ Esimene väljapaistev teos narrikirjanduses oli saksa humanisti ja satiiriku Sebastian Branti satiiriline värssjutustus „Narrilaev“ (*Das Narren Schyff*, 1494) (vt Joonis 8), mille narrivisioonid mõjutasid järgneva poole aastatuhande jooksul tuntavalt Euroopa vaimuilma.

⁷⁰ Midelfort. Lk 249.

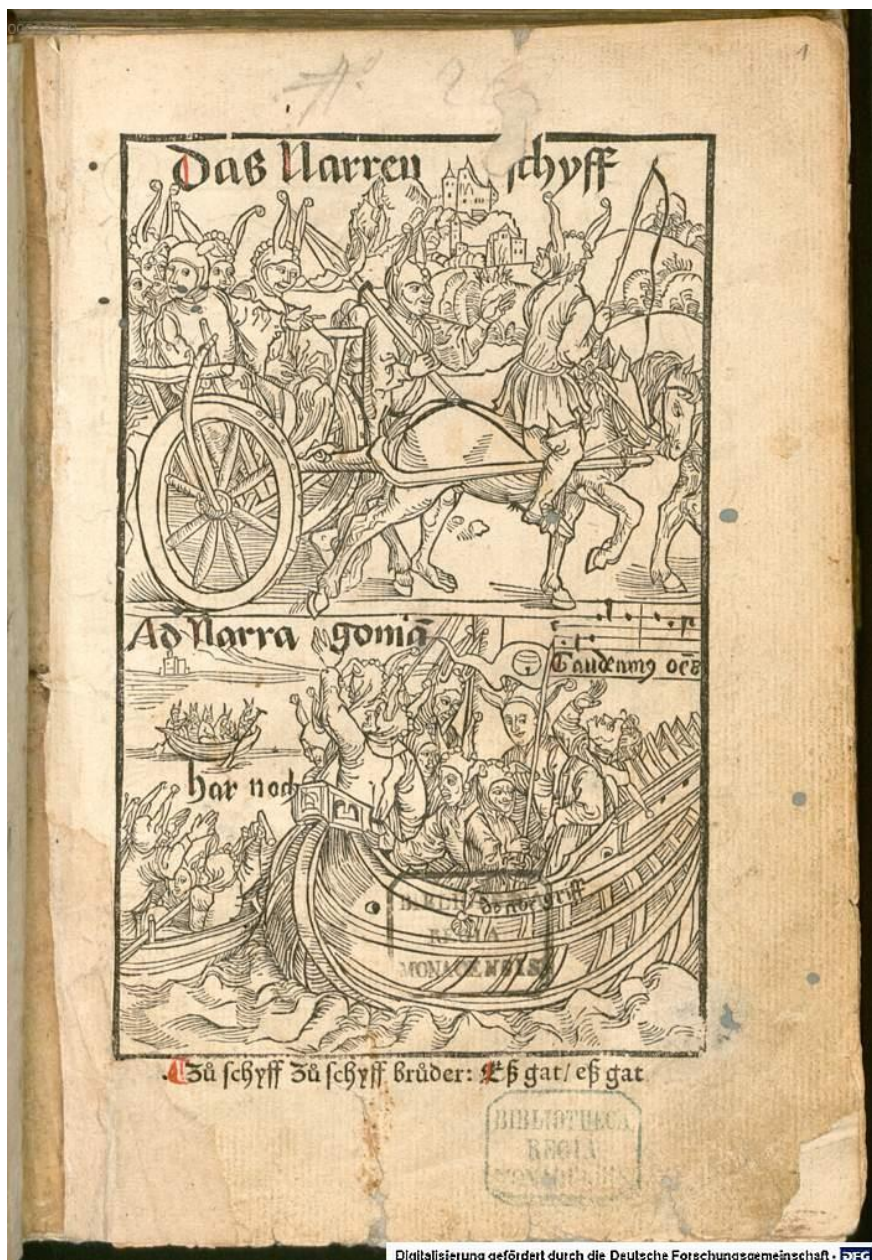
⁷¹ **Roberts, Helene E.** Encyclopedia of comparative iconography : themes depicted in works of art. Vol. 1, A–L. Chicago ; London : Fitzroy Dearborn, 1998. Lk 331.

⁷² Samas. Lk 332.

⁷³ Samas. Lk 334.

⁷⁴ Kello. Lk 172.

⁷⁵ **Fool's literature.** Encyclopaedia Britannica [<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/212767/fools-literature>] 05.04.2014.

Joonis 8. Sebastian Branti teose *Das Narren Schyff* tiitelleht aastast 1494.⁷⁶

Teos, mis põhines tollastel klassikalistel ja piibliainelistel allikatel, avaldati kõigepealt saksa keeles Baselis 1494. aastal, kuid üle Euroopa levis see põhiliselt Jacob Locheri ladinakeelses versioonis (*Stultifera Navis*).⁷⁷ See teos muutis kapuutsi ja kellukestega narri humanistide jaoks üheks põhiliseks kirjanduslikuks sümboliks, mille kaudu üritati rahvast meelelahutuslikult ja meeldejäädvalt harida.⁷⁸ Sebastian Branti „Narrilaev“ räägib laevast, mille reisijateks on narrid, kes sõidavad üheskoos narride paradiisi, Narragooniasse. Teose

⁷⁶ Bayerische Staatsbibliothek [http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/] 05.04.2014.

⁷⁷ Roberts. Vol. 1, A–L. Lk 333.

⁷⁸ Samas.

värssides kirjeldatakse reisijaid, kes esindavad erinevaid narruse tüüpe, kelle hulka kuuluvad näiteks ihnurid, laimajad, joodikud, need kes lubavad endale korrarikumist ja liiderlikkust, kes tõlgendavad pühakirja valesti ja murravad truudust.⁷⁹ Sealhulgas on juttu ka pahelistest kohtumõistjatest ja välja õpetamata tohtritest. Michel Foucault on eraldi välja toonud Branti teose tõlkija Jacob Locheri osa, kes täheldas teose eessõnas üles selle eesmärgid ja tähenduse, millest selgub, et teos on asjakohane õpetama, millist kurjust, headust ja pahesid võib olemas olla ning milleni voorused ja vead võivad viia, noomides samal ajal inimesi.⁸⁰ Lisaks on oluline fakt, et motiiv narrilaevast kajastab ka religioosset satiiri iseäranis katoliku kiriku korrupsiooni vastu.⁸¹ Teose raamistikuks olev narride kontseptsioon võimaldas „seaduslikul teel“ väljendada kriitilisest meelt kiriku suhtes, sest „narride kohus“ võis öelda nii mõndagi, mis teistele lubatud ei olnud. Branti satiir õhutas omakorda teravate kõlblust jutlustavate teoste arengut, nagu näiteks Thomas Murneri poemi „Narride manamine“ (*Narrenbeschwörung*, 1512) ja Erasmuse „Narruse kiitus“ (*Moriae Encomium*, 1509) teket.⁸²

Kirjanduses leviv narriteemaatika mõjutas ka tollast kunstialast loomingut. Sebastian Branti narrilaeva motiiv olevat olnud inspiratsiooniallikaks Madalmaade kunstniku Hieronymus Boschi aastatel 1490–1500 valminud maalile „Narrilaev“ (vt Joonis 9), mis on üks tuntumaid narriteematikaga seotud kunstiteoseid. Ka kunstiajaloolane Charles D. Cuttler seostab antud maali Branti teosega, mis tõlgiti ladina (1497), prantsuse (1498) ja flaami (1500) keelde, mille seast ükskõik millist versiooni võis Bosch lugeda.⁸³ Walter W. Gibson peab ka keskaegset populaarset kontseptsiooni kiriku- ja religioonilaevast, mis juhtis ristiusuliste hingi paradiisivärvateni, sellel maalil asjaomaseks.⁸⁴ Hieronymus Bosch oli sekulaarse moraliseeriva olustikumaali eelkäija, kes vihjas tihti oma teostes toleaegele kirjandusele.

⁷⁹ **Foucault, Michel.** *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason.* Psychology Press, 2001. Lk 27.

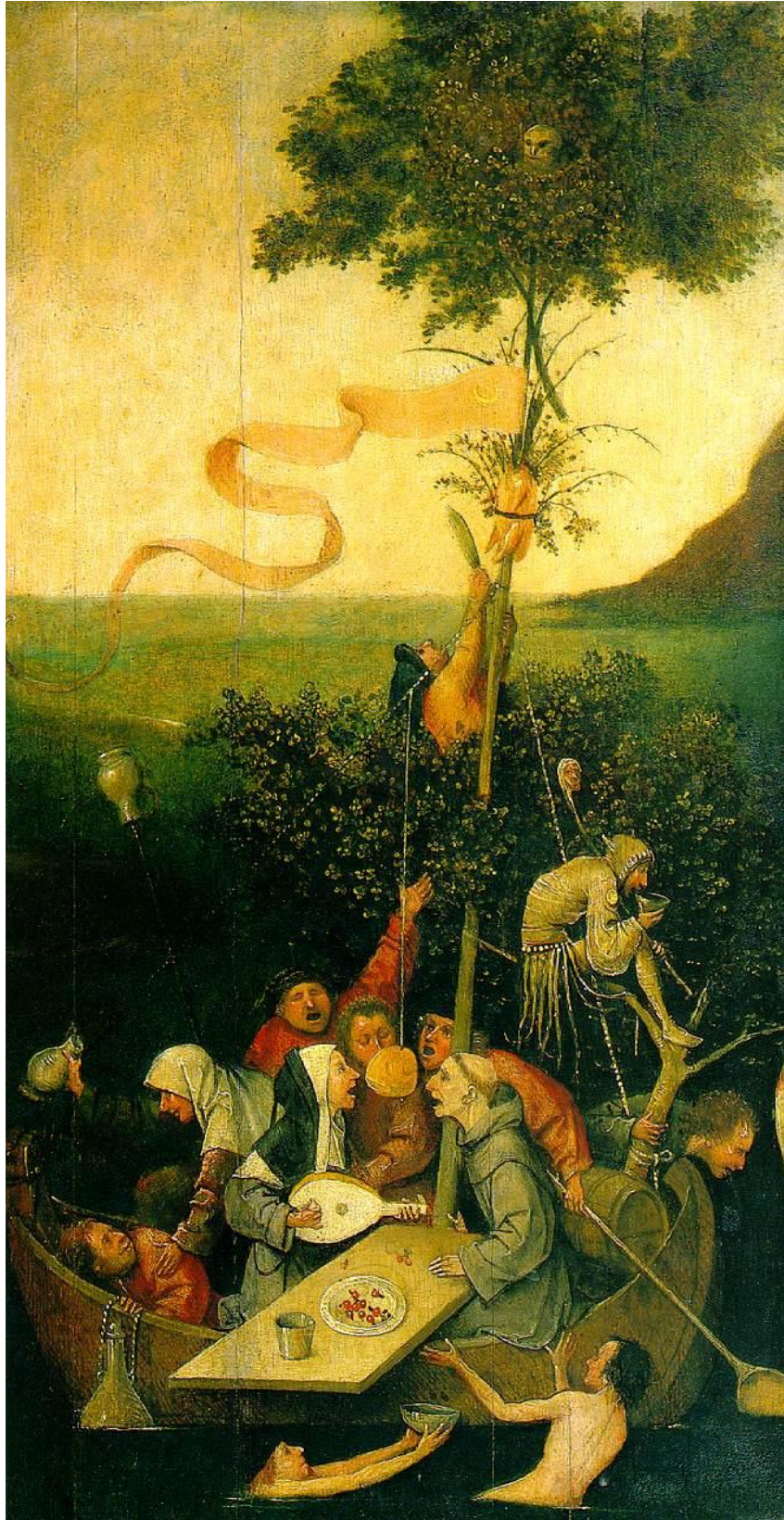
⁸⁰ Samas. Lk 27.

⁸¹ Fool's literature.

⁸² Samas.

⁸³ Roberts. *Encyclopedia of comparative iconography : themes depicted in works of art.* Vol. 2, M–Z. Chicago; London: Fitzroy Dearborn, 1998. Lk 267.

⁸⁴ Samas.

Joonis 9. Hieronymus Boschi maal „Narrilaeu“.⁸⁵

⁸⁵ Webmuseum, Paris [http://www.ibiblio.org/wm/paint/auth/bosch/fools/fools.jpg] 07.04.2014.

Maalil „Narrilaev“ on Bosch kujutanud väikeses laevas sihitult triivivat lõbusat ja ebamoraalselt käituvat rahvahulka: vaimulikke, talurahvast ja narri. Nunnad ja mungad käituvad priisates ja juues pühaduse teotuslikult. Stseeni keskmes istuvad laua ääres frantsiskaani munk ja lautot mängiv nunn. Nende mõlema suud on pärani, mis viitab sellele, et nad kas laulavad teineteisele silma vaadates või üritavad hammustada nende kohal rippuvat pannkooki, mis on ilmselt mõnest rahvamängust pärinev motiiv. Pannkook ripub laua kohal, millel on näha ka joogikruusi ja kirssidega täidetud kaussi. Vaimulike lähedal on üks paadimees, kel on käes hiiglaslikule lusikale sarnanev aer. Laeva vasakus servas on talupoeg, kes lamab ja hoiab kinni suure veinikannu rihmast, mis on juba poolenisti vee sees. Tema kohale on nõjatunud karahvini käes hoidev nunn, kes tahab ilmselt talle joogipoolist juurde pakkuda. Vees on näha aga kahte ujajat, kes on põhituumiku lõbustustest kõrvale jäetud. Üks neist üritab haarata laeva kerest ja teine, tema kõrval olev kurva näoga mees, on suunanud oma kausi laevalviibijate poole, üritades arvatavasti pidusööki või -jooki paluda. Laeva paremas servas, veinitünni juures, on olukord juba oluliselt halvema pöörde võtnud: üks talumees ei ole ilmselt osanud joomisega piiri pidada ja oksendab seetõttu üle laeva parda. Tema kohal, laeva pöördeüüri asendatavates viljatu puu okstes, istub rahulikult narr ja rüügab jooki. Laeva mastiks on aga rikkaliku lehestikuga elujõuline puu. Selle okstesse on seotud röstitud linnuliha, mida üks pardal oleva seltskonna liige on roninud lõikama. Masti küljes on ka suur lehviv poolkuu kujutisega lipp ja kõrgelt ülalt, kõige ülemistest okstest vaatab kogu tegevust pealt peamiselt tarkuse sümbolina tuntud öökull. Seevastu kristlikus kultuuris on öökull hoopis tuntud kui saatana, pimeduse ja surma sümbol.⁸⁶

Walter W. Gibson ja mitmed teised kunstiajaloolased on leidnud, et „Narrilaev“ ja lisaks ka Boschi teine maal „Õgardluse allegooria“, millel on samuti maalitud joomist, söömist ja lõbu, võivad kujutada kahte seitsmest surmapatust: aplust ja lihahimu.⁸⁷ Arvatavasti võib maalil „Narrilaev“ viidata aplusele mööda masti ülesroniv mees, kes kavatseb röstitud linnuliha endale lõikama hakata, ja lihahimule paadi keskel teineteisele silma vaatavad munk ja nunn või paadi vasakus servas olijad. Patustena ja naeruväärsetena kujutatud mehed ja naised oli küllaltki populaarne teema, mida moraalitsejad kasutasid oma huvides ära, seostades seda narrile omase vaoshoituse puudumisega.⁸⁸ Võimalik, et selle tõttu kannabki maal just narridele viitavat nime „Narrilaev“. Toetudes kunstiajaloolaste Lotte Brandi, Charles

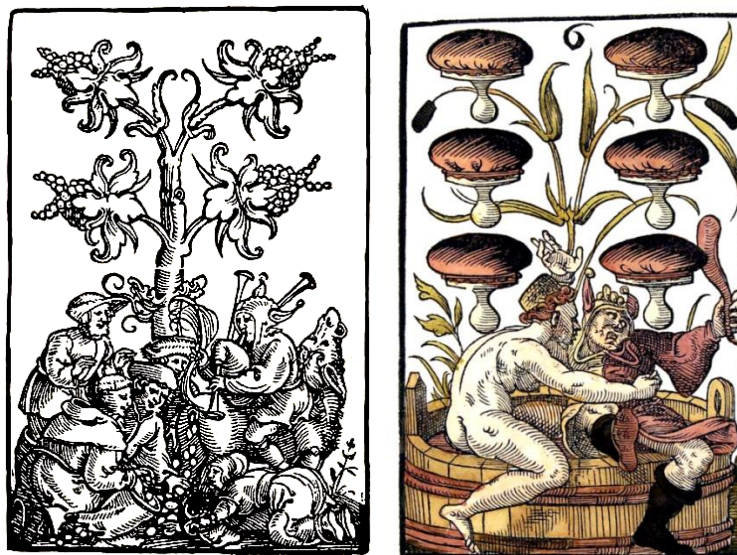
⁸⁶ Kristlikud Sümbolid. Kurjus ja patt: [<http://kristlus.varstukk.edu.ee/kristlikkultuur/piibel/kristlikud-sFCmbolid/kurjus-ja-patt.php>] 21.04.2014.

⁸⁷ Roberts. Vol. 2, M–Z. Lk 267.

⁸⁸ Roberts. Vol. 1, A–L. Lk 333.

Seymouri ja Anne Morgansterni avaldatud mõjuvale tõestusmaterjalile, on leitud, et Boschi maalid „Narrilaev“ ja „Õgardluse allegooria“ võisid olla ühe paneeli osad, mis moodustasid omakorda osa altarimaalist.⁸⁹ Kunstiajaloolane Hélène Adhémar leiab, et maalil olevad laulvad ja veini joovad figuurid on satiiriline pilge vaimulike ja liigjoomise enese vastu. Lisaks leiab ta, et laev on kui kiriku võrdkuju, mille teenimise ebamoraalsed vaimulikud on unarusse jätnud, kuigi sellest sõltuvad inimhinged, kes on maalil kujutatud ujujatena. Laeva masti peab ta kurjuse puuks ja sellest üles ronivat linnuliha varastavat talupoega joobunute arvelt kasulõikajaks.⁹⁰ Kokkuvõttes võib maalil „Narrilaev“ kujutatu läbivaks ideeks pidada ühiskondlike pahedele tähelepanu juhtimist ja kiriku suhtes kriitika avaldamist.

Tänapäeval valitseb narri tegelaskuju jagamatult mängukaartidel oma endises hiilguses: narrirüüs ja -mütsis Jokkerina. Mängukaardid võeti Euroopas kasutusele 1370ndatel, arvatavasti Itaalias või Hispaanias, olles Egiptuses valitseva Mamlūki dünastia kaupmeeste importkaup või vara.⁹¹ Narrikuju võib leida illustreerimas näiteks Erhard Schöni 1528. aasta ja Jost Ammani 1588. aasta paiku kujundatud mängukaarte (vt Joonis 10).

Joonis 10. Vasakul narrikuju illustreerimas Erhard Schöni mängukaarti (u 1528)⁹² ja paremal Jost Ammani mängukaarti (1588)⁹³.

⁸⁹ Roberts. Vol. 2, M–Z. Lk 267.

⁹⁰ Adhémar, Hélène. Le Musée national du Louvre, Paris, Volume 1. Brussels, 1962. Lk 20–32, tsiteeritud: Cuttler, Charles D. Bosch and the Narrenschiff: A Problem in Relationships. The Art Bulletin. Vol. 51, No. 3. Sep., 1969. Lk 272.

⁹¹ Parlett, David. Playing card. Encyclopaedia Britannica. [http://www.britannica.com/EBchecked/topic/464424/playing-card/] 01.04.2014.

⁹² Historical playing cards. Erhard Schön, c. 1528 [http://cards.old.no/1528-schon/] 03.04.2014.

⁹³ Historical playing cards. Charta Lusoria, 1588 [http://cards.old.no/1588-lusoria/] 03.04.2014.

Esimesel neist on kujutatud torupilli mängivat narri, kes istub tagurpidi rahaahnete leinimistele kuldmünste heitva lehma seljas, ja teisel narri koos naissoost isikuga, kes üritab teda vanni tirida. Arvatavasti oli toleaegetel mängukaartidel kujutatud just selliseid stseene, et piltide abil kritiseerida ahnust ja teisi patte ühiskonnas. Jokkeri nimetus omistati narrikujule kaardimängus aga tunduvalt hiljem. David Parlett, mängukaartide ja lauamängude spetsialist leiab, et Jokker leiutati algupäraselt (mitte küll selle nimega), et toimida võimsaima trumbina (soldatina) kaardimängus nimega *Euchre*, mis pärineb 19. sajandi Elsassi mängust nimega „Juckerspiel“. Viimase nimetus tuleneb omakorda mängu kahest võimsaimast trumbist nimetusega *Jucker*. Nimetus *Jucker* võis mõjutada nimetuse *Joker* kasutuseletulekut lisakaardi jaoks, mis ilmus Ameerika *Euchre* kaardimängu 1860. aastatel, et täita *best bower*'i või võimsaima trumbi osa. *Bower* pärineb saksa sõnast *Bauer*, mis tähendab sõna otseses tähenduses talumeest, kuid ka etturit.⁹⁴ D. Parlett peab ekslikuks arvamust, mille kohaselt Jokker on taro kaardipaki narrikaardi järeltulija.

Kaardimängudeks ja ennustamiseks kasutatavad taro kaardid leiutati Itaalias 1430ndatel: olemasolevale neljale kaardimastile lisati viies ehk 21 eriliselt illustreeritud kaarti, mida kutsuti triumfideks (*trioni*) ja üks paaritu kaart, mida kutsuti narriks (*il matto*).⁹⁵ Narri on taro kaartidel kujutatud tihtipeale kui hajameelset isikut, kes on asunud optimistlikult teele oma unistuste poole, märkamata sealjuures teel varitsevaid ohte ja hoitavaid märke, näiteks koera, kassi või vahel ka mõnda teist looma, kes teda läheneva kuristiku eest hoiatada tahab (vt Joonis 11). Igal taro kaardil on ennustamisprotsessis oma tähendus. Narr, mis on tähistatud numbrimärgiga 0, kuulutab õigetpidi laotult ette lõbu, meelelahutust ja armumist, annab märku uutest võimalustest ja teatab, et on aeg olla lootusrikas ja julge, kuid samas on oluline kõik hoolega läbi mõelda.⁹⁶ Tagurpidi laotud narrikaart tähendab aga valesid otsuseid, pettust, ohtu sündmusi liialt tagant kiirustada ja saada seeläbi oodatavale vastupidise tulemuse osaliseks.⁹⁷

⁹⁴ Parlett, David. Euchre. Encyclopaedia Britannica.

[<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/194866/euchre>] 07.04.2014.

⁹⁵ Parlett, David. Tarot. Encyclopaedia Britannica. [<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/583645/tarot>] 01.04.2014.

⁹⁶ Dean, Liz. Kuldne taro. Tallinn: Varrak, 2009. Lk 14.

⁹⁷ Samas.

Joonis 11. Narr kujutatult mängukaardil⁹⁸ ja taro kaardil.⁹⁹

Võttes arvesse kõiki ülalpool kirjeldatud valdkondi: ajalugu, kirjandust, kunsti ja olmet (mille alla mängukaardid võib paigutada), võib arvata, et narri kui sümboli kasutuselevõtt paberimeistrite poolt ei saanud olla puhtalt juhuslik valik. Ühelt poolt on võimalik, et neile sümpatiseeris narr oma lõbusa ja meelelahutusliku karakteri poolest ajaloos. Võib oletada, et ka paberitootjad tahtsid, et narrikujuline vesimärk nende paberil köidaks tarbijaid samahästi nagu narr inimesi oma lõbusa olekuga. Lisaks võis neid inspireerida narrile antud tõe rääkimise privileeg, mis omakorda võis kajastuda soovis, et nende toodetud paberile trükitu või kirjutatu oleks tõsi. Seda väidet illustreerib ka väidetav Inglismaal Inglise vabariigi ajal (Commonwealth of England, 1649–1660) aset leidnud sündmus, kus revolutsiooniline parlament loobus monarhistlikust sümboolikast, et võtta oma paberites kasutusele tõerääkijast narri kujuline vesimärk (vt ptk 2.4). Teiselt poolt võis narri sümboli vesimärkidel kasutuselevõtul olla veelgi sügavam tagamõte: hoiatada inimesi pattude sooritamise eest ja väljendada kriitilisest meelt kiriku suhtes. Seda oletust toetab asjaolu, et nii satiiriku Sebastian Branti värssjutustus „Narrilaev“ kui ka samanimeline Hieronymus Boschi maal, mis mõlemad sisaldasid samasuguseid ühiskonnakriitilisi ideid, loodi mõlemad 15. sajandi lõpus, s.o. ajal, mil alles hakkas laialdasemalt levima narrimütsi kujutisega vesimärkide kasutamine. Ka tollal mängukaartidel ühiskonda manitsevates illustratsioonides kujutatud narrikuju ja taro narrikaardi sümboolika, mis tähendas uutele võimalustele avatud olemist ja samal ajal ettevaatlikuks jäämist, võis paberimeistritele eeskujuks olla vesimärkidel narrimütsi sümboli kasutusele võtmisel.

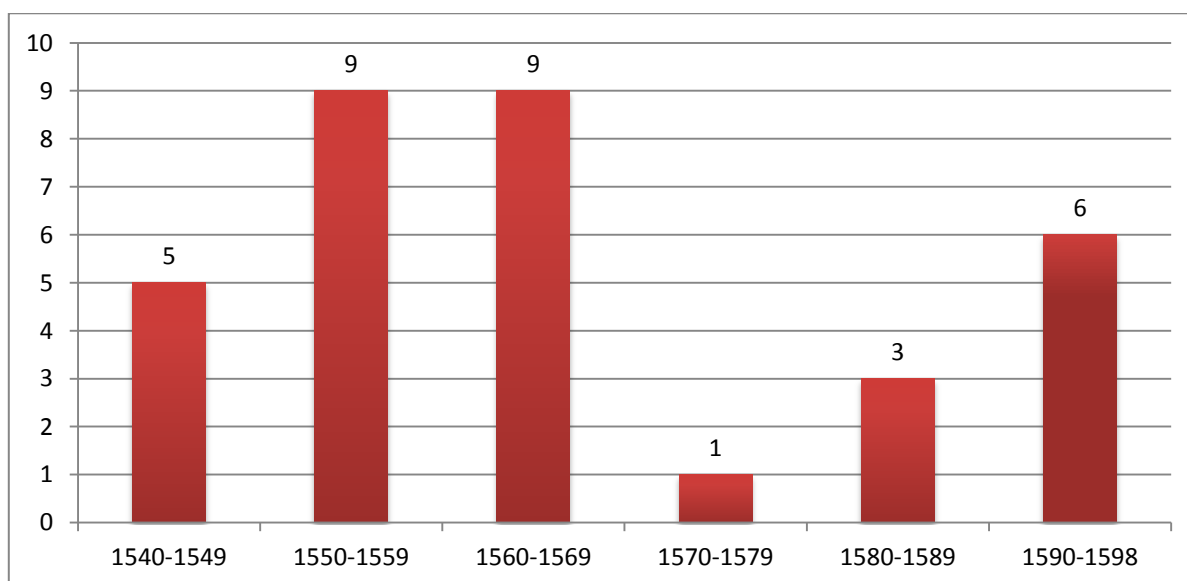
⁹⁸ Joker (playing card) [[http://www.absoluteastronomy.com/topics/Joker_\(playing_card\)](http://www.absoluteastronomy.com/topics/Joker_(playing_card))] 08.05.2014.

⁹⁹ Dean. Lk 14.

2.2. Narrimütsi vesimärkide klassifitseerimine

Narrimütsi vesimärkidest tekkis aja jooksul hulgaliselt erivorme kõikjal Euroopas. Üldjuhul võib antud märgid jagada peamiselt selle alusel, kas narri pea on suunatud vasakule või paremale poole ja millistest erinevatest tähtede ja märkide kombinatsioonidest koosnevad tema kraest allpool olevad sümbolid (või siis puuduvad need üldse). Samuti võib narri kujutisel olla erineva arvu sakkidega krae või tippudega müts. Selleks, et uurida, kuidas neid vesimärke on klassifitseeritud, on järgnevalt analüüsitud erinevaid vesimärkide kogusid.

Charles-Moïse Briquet (1839–1918) publitseeritud vesimärkide kataloogis *Les Filigranes* on 16112 vesimärgi illustratsiooni perioodist 1282–1600.¹⁰⁰ Briquet kogus¹⁰¹ leidub 33 narrimütsi vesimärki ajavahemikust 1540–1598 (vt Joonis 12). Briquet kataloogis leiduvad narrimütsi vesimärgid kategooria *Tête humaine* (Inimese pea) alamkategorias *de fou* (narr). Jääb mulje, et kuigi Briquet neid märke kujunduslike elementide põhjal ei klassifitseeri, teeb ta juttu mingist ajalisest jaotusest, kirjeldades sealhulgas kõige vanemaid narrimütsi märke, sama sümboliga vastasmärke ja nende kasutusaegu.

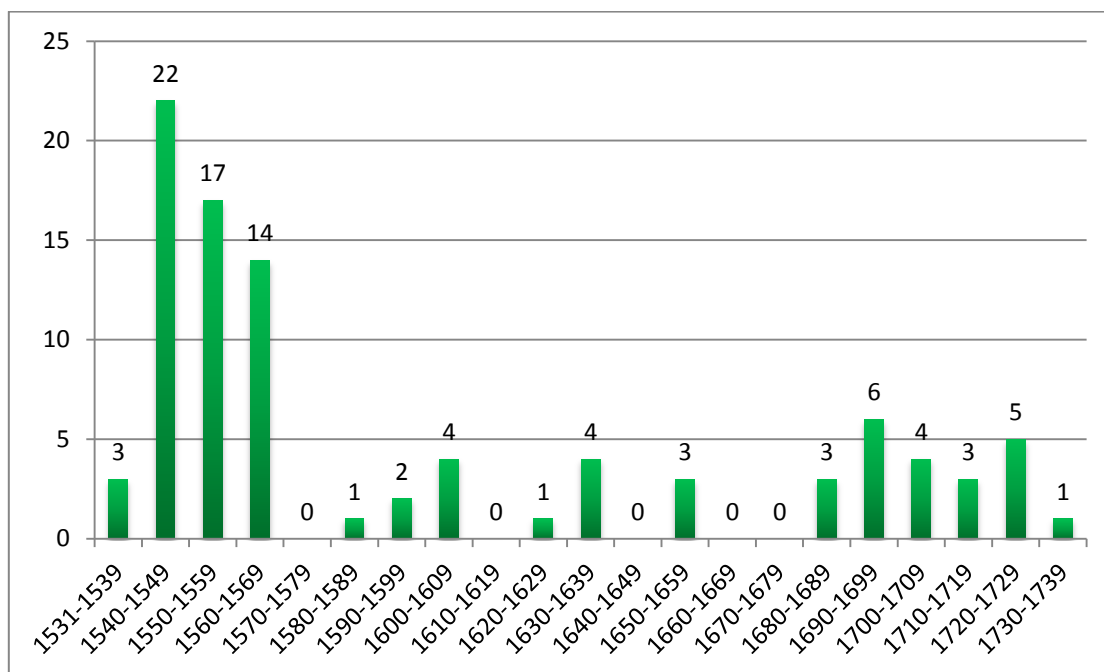

Joonis 12. Briquet kogu narrimütsikujuliste vesimärkide dateeringud.

¹⁰⁰ Rückert, Hodeček, Wenger. Lk 79.

¹⁰¹ Briquet Online [http://www.ksbm.oew.ac.at/_scripts/php/BR.php] 11.03.2014.

Gerhard Piccardi (1909–1989) kogu hõlmab ligikaudu 92000 vesimärki ajavahemikust 14.–17. sajand.¹⁰² Piccard leidis juba koguni 93 narrimütsi vesimärki ajavahemikust 1531–1739 (vt Joonis 13). Piccardi kataloogis leiduvad narrimütsi vesimärgid on kategooria *Mensch* (inimene) alamkategooria *Kopf* (pea) alamkategoorias *Narr* (narr). Kuigi jooniselt 13 jääb mulje, et narrimütsi vesimärk oli populaarne peamiselt 16. sajandil, siis tegelikult leidis seda hulgaliselt rohkem hoopis 17. sajandil (vt ptk 2.3). Piccardi kataloogi poolt hõlmatud ajal oli narrimütsi kujutisest saanud Euroopas juba palju levinum vesimärk kui Briquet kataloogi ajalised piirid (kuni aastani 1600) seda lubasid.

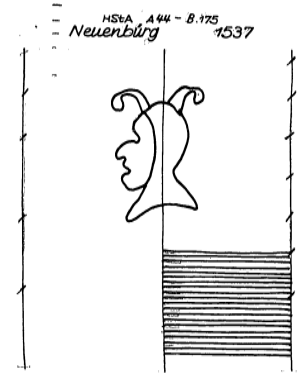
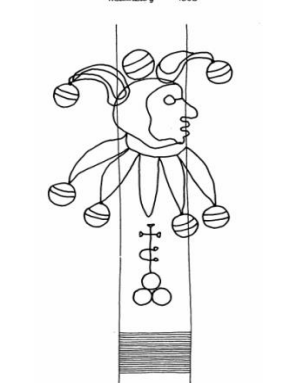
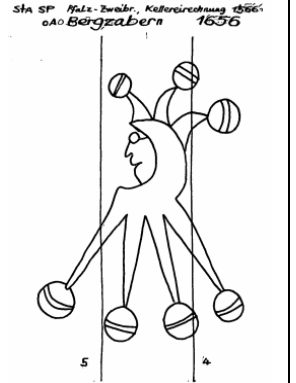

Joonis 13. Piccardi kogus leiduvad narrimütsikujulised vesimärgid kümnendite lõikes.

Piccardi kogu narrimütsikujutisega vesimärgid on jaotatud vastavalt kujunduslikele elementidele neljaks erinevaks temaatiliseks kategooriaks (vt Joonis 14):

1. **Ei ühtki või väikesed sakid kapuutsil** (*Keine oder kurze Zipfel an der Kappe*).
2. **Pikad sakid kapuutsil, allpool kiri või märk** (*Lange Zipfel an der Kappe, darunter Buchstabe oder Marke*).
3. **Pikad sakid kapuutsil** (*Lange Zipfel an der Kappe*).
4. **Vapil kotka südames** (*Im Adlerherzschild*).

¹⁰² Piccard-Online [<http://www.piccard-online.de/einfueh.php?sprache=>] 07.05.2014.

Ei ühtki või väikesed sakid kapuutsil	Pikad sakid kapuutsil, allpool kiri või märk	Pikad sakid kapuutsil	Vapil kotka südames
			

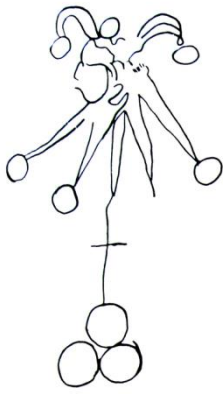

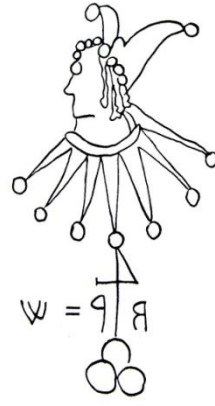
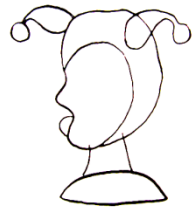
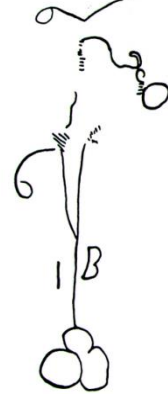
Joonis 14. Piccardi kogu narri kujutisega vesimärkide kategooriad.

Piccardi kategooriad sõltuvad peamiselt sellest, millised on vesimärgil narri kujutise peakatte sakid ja selle juures olevad lisandid. Lisaks on ta loonud eraldi kategooria vapil paiknevale narri kujutisele. Siinkohal võib väita, et erinevalt Briquet'ist, kes ei jaga neid vesimärke kujunduselementide põhjal, on Piccardi leiud klassifitseeritud kujunduselementide põhjal just selle tõttu, et tema kogu hõlmab ka hilisemast perioodist pärinevaid arvukaid narrimütsi vesimärke.

Lisaks Lääne-Euroopa vesimärgiuurijatele on ka Venemaa paberiajaloolane Aleksandr Aleksandrovitš Geraklitov (1867–1933) oma 17. sajandi Venemaal esinenud vesimärkide kataloogis narrimütsikujulised leiud klassifitseerinud.¹⁰³ Täpsemalt leidub tema kataloogis 247 märki 17. sajandist, üks märk 16. sajandist ja üks 18. sajandist. Geraklitov on jaotanud narrimütsi (*foolscap*) vesimärgid viide erinevasse kategooriasse (vt Joonis 15):

1. **5 tippu** (*Five points*).
2. **Ilma number neljata ja kolme ringita** (*Without the cipher 4 and three balls*).
3. **7 tippu** (*Seven points*).
4. **Ilma tippudeta** (*Without points*).
5. **Defektsed** (*Defective*).

¹⁰³ Гераклитов, А. А. Филигрны XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения = Watermarks of the XVIIth century in paper of manuscript and printed documents. Москва : Академия наук СССР, 1963. Lk 163–215.

5 tippu	Ilma number neljata ja kolme ringita	7 tippu	Ilma tippudeta	Defektsed
 <p>1173 (1635)</p>	 <p>1322 (1690)</p>	 <p>1328 (1656)</p>	 <p>1412 (1575)</p>	 <p>1413 (1644)</p>

Joonis 15. Geraklitovi kogu narri kujutisega vesimärkide kategooriad.

Geraklitovi kogu märkide jaotus sõltub sarnaselt Piccardi omale vesimärkidel olevate narri peakatte tippude kujundusest ja selle juurde kuuluvatest lisanditest. Kuigi Piccard ei klassifitseeri neid just eraldi tippude arvu järgi, siis Geraklitov on välja toonud juba viie- ja seitsmetipulise kraega vesimärgid. Samuti on mõlemad eristanud ilma kraeta kujutist ja loonud selle märgi jaoks omaette kategooria, mille hulka Piccard lisab ka lühikeste kraetippudega märgid.

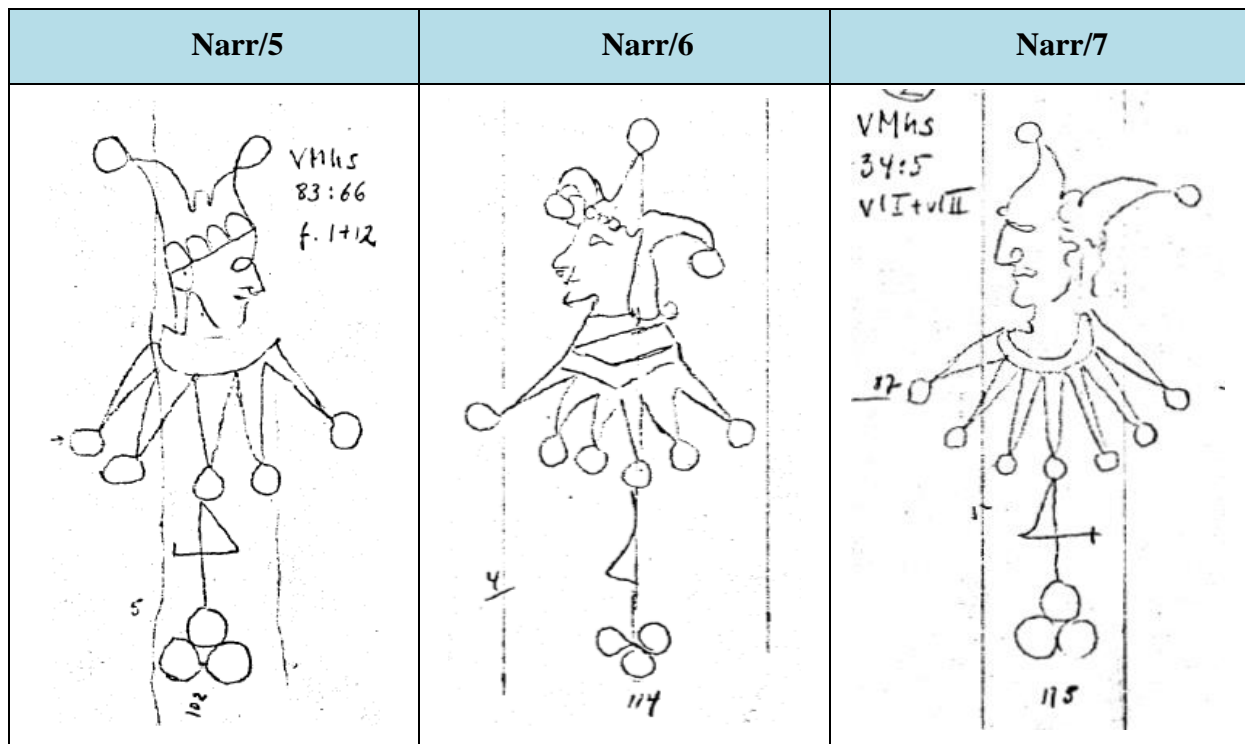
Võttes analüüsimisele veel ühe 17. sajandi põhise kogu, mis leidub Põhjamaades, täpsemalt Rootsis ja on tuntud kui Dübeni kollektsioon (*Dübensammlung*)¹⁰⁴, siis selgub, et ka selle leiud on klassifitseeritud, võttes aluseks kraetippude arvu. Dübeni kollektsioon on ulatuslik, ligikaudu 2300 muusikaajaloolise käsikirja ja trükise kogu 17. ja varajasest 18. sajandist.¹⁰⁵ Aastal 1968 uuris Jan Olof Rudén selles kollektsioonis kasutusel olnud narri vesimärke.¹⁰⁶ Dübeni kollektsiooni peamised kategooriad on järgnevad (vt Joonis 16):

1. Viie kraetipuga narr (Narr/5).
2. Kuue kraetipuga narr (Narr/6).
3. Seitsme kraetipuga narr (Narr/7).

¹⁰⁴ Rudén, Jan Olof. Vattenmärken med motiv Narr i Uppsala universitets Dübensamling (1650–1690). Uppsala, 1968. [http://www.ordommusik.se/duben/VoMdisDigVersion/008_Vm.pdf] 05.05.2014.

¹⁰⁵ The Düben Collection [<http://www2.musik.uu.se/duben/DubenCollectionInfo.php>] 07.05.2014.

¹⁰⁶ Samas.

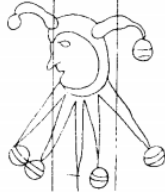

Joonis 16. Dübeni kollektsiooni narri kujutisega vesimärkide kategooriad.

Dübeni jaotuskategooriad sõltuvad sellest, kas narri kujutisel on viie-, kuue- või seitsmetipuline krae. On huvitav, et Geraklitov ei ole loonud eraldi kategooriat kuue tipulise kraega märgi jaoks, kuigi Dübeni kollektsioonis on see täitsa olemas. Lisaks on siinkohal oluline välja tuua, et Dübeni kollektsiooni kolmel kategoorial on veel mitmekümneid alamkategooriaid, kus iga vesimärk on saanud omaette numbrimärgi, ja mille paigutamisel kataloogi on arvesse võetud kujutise pisemaid detaile, näiteks kapuutsi kuju ja punutud patsi ning lisandmärke ja kaksikmärke.

Arvamust, et narrimütsikujutisega vesimärgid, mille leiud ulatuvad sarnaselt Piccardilegi hilisemasse aega kui 16. sajand, on vaja klassifitseerida, toetavad ka Geraklitovi kataloogi ja Dübeni kollektsiooni jaotused. 17. sajandil oli vesimärke juba tunduvalt rohkem kasutusel ja palju mitmekesisemates variatsioonides kui 16. sajandil ning see võiski olla peamine põhjus, miks just 17. sajandi märgid hõlmavates kataloogides on loodud narrimütsi jaotuskategooriad. Klassifitseerimisel on 17. sajandi põhistes kataloogides arvesse võetud järgmisi narrimütsi märkide kujunduselemente: kapuutsi tippude pikkus ja nende arv, lisandmärgid, narrimütsi paiknevus elemendina vapil, aga samuti ka märgi defektsust.

Tänapäeval on samuti narrimütsikujutisega vesimärkide klassifitseerimist peetud väga oluliseks, eelkõige andmebaasidesse kandmise ja otsingu hõlbustamise eesmärgil. IPH standardis (vt pkt 1.4) leidub infot ka narrimütsikujutisega vesimärgi kohta. Narri kujutisega

vesimärk on määratud gruppide A4 – *Man* (Inimene) ja A7 – *Parts of human body* (Inimese keha osad) alamkategoriasse (vt Joonis 17). Klassi A4 alamkategorია A4/7 ja A4/7/1 sisaldab narri terviklikku kujutist. Narrimütsi kujutis kuulub aga klassi A7 alamkategorია A7/1 – *Head/ Kopf /Tête /Cabeza* (Pea) veelgi detailsemasse kategooriasse A7/1/3, mis tähistabki otseselt narrimütsi ning mis omakorda jaguneb veel kaheks alamliigiks: A7/1/3/1 ehk 1. tüüpi narrimüts ja A7/1/3/2 ehk 2. tüüpi narrimüts. Nende erinevus tuleneb sellest, kummale poole on narri nägu suunatud, kui vasakule, siis on tegu 1. tüüpi narrimütsiga, ja kui paremale, siis 2. tüüpi narrimütsiga.

A4/7	Fool Narr	Fou Loco
A4/7/1	Fool (general) Narr (allgemein) Fou (en général) Loco (general)	
A7/1/3	Foolschap Narrenkappe	Tête de fou Cabeza de loco
A7/1/3/1	Foolschap, type 1 Narrenkappe, Typ 1 Tête de fou, type 1 Cabeza de loco, tipo 1	
A7/1/3/2	Foolschap, type 2 Narrenkappe, Typ 2 Tête de fou, type 2 Cabeza de loco, tipo 2	

Joonis 17. Narri kujutisega vesimärkide liigitus IPH standardis.¹⁰⁷

Lisaks on IPH standardis kindlaks määratud, milliste nimetustega tuleks antud vesimärki eri keeltes tähistada, et see oleks digitaalsete vesimärgiandmebaaside otsingutulemustes eri keelt kõnelevatele uurijatele leitav. Kindlaks on määratud inglise-, saksa-, prantsuse- ja

¹⁰⁷ International standard for the registration of paper with and without watermarks, version 2.1 (Marburg: IPH, 2012). Lk 31, 36.

hispaaniakeelsed nimetused (vt Joonis 18). IPH A4/7 kategoorias tähistatakse narri terminitega *Fool*, *Narr*, *Fou*, *Loco*; A4/7/1 kategoorias terminitega *Fool (general)*, *Narr (allgemeinen)*, *Fou (général)*, *Loco (general)*; A7/1/3 terminitega *Foolschap*, *Narrenkappe*, *Fou*, *tête*, *Cabeza de loco*. Kategooriate A7/1/3/1 ning A7/1/3/2 juures lisanduvad erikeelsed antud märgi esimesele või teisele tüübile viitavad täiendid.

Alamkategooria	ingl	sks	pr	hisp
A4/7	Fool	Narr	Fou	Loco
A4/7/1	Fool (general)	Narr (allgemeinen)	Fou (général)	Loco (general)
A7/1/3	Foolschap	Narrenkappe	Fou, tête	Cabeza de loco

Joonis 18. Narri kujutisega vesimärkide inglise-, saksa-, prantsuse- ja hispaaniakeelsed nimetused IPH 2012. aasta standardis.¹⁰⁸

Bernsteini andmebaasis leidub narri sümbol motiivipõhise valiku otsingusüsteemis kategooria *figures, anthropomorphic* (antropomorfised figuurid) alamkategooria *head* (pea) kategoorias *fool* (narr). Bernsteini andmebaasis on samuti omad kindlad tähistused narri kujutisega vesimärkide jaoks. Bernsteini vesimärkide kirjeldamise leksikonist¹⁰⁹ selgub, et narri kujutist tuleks tähistada inglise, saksa, hispaania, prantsuse, itaalia ja vene keeles järgnevate vastavate terminitega (vt Joonis 19): *fool*, *fou*, *Narr*, *giullare*, *uym*, *loco*; ja narrimütsi kujutist terminitega *fool's cap*, *bonnet de fou*, *Kappe (Narrenkappe)*, *berretto da matto*, *шутовской колпак*, *gorro de bufón*.

Ikoon	ingl	pr	sks	it	vn	hisp
	fool	fou	Narr	giullare	шут	loco
	fool's cap	bonnet de fou	Kappe (Narrenkappe)	berretto da matto	шУТОВСКОЙ КОЛПАК	gorro de bufón

Joonis 19. Narri kujutisega vesimärgi tähistused Bernsteini andmebaasi vesimärkide kirjeldamise leksikonis.¹¹⁰

¹⁰⁸ International standard for the registration of papers with or without watermarks. Lk 27.

¹⁰⁹ Frauenknecht, Erwin; Kämmerer, Carmen; Rückert, Peter; Stieglecker, Maria. Watermark Terms. Deutsch – English – Español – Français – Italiano – Русский. Vocabulary for Watermark Description. 2009

¹¹⁰ Frauenknecht *etc.* Lk 98.

2.3. Narrimütsi vesimärgi päritolu ja levik

Kui asuda uurima ükskõik millise kujutisega vesimärgi sümboolikat, tekib paratamatult küsimus, et kus ja millal selle märgi kasutamine ikkagi alguse sai. Käesolevas alapeatükis ei uurita mitte narrimütsi vesimärgiga paberi tootmist, vaid keskendutakse seda vesimärki sisaldava paberi esinemisele Euroopa internetiandmebaasides ja publitseeritud kataloogides. Seda just seetõttu, et paberitootmist ja paberivabrikute ajalugu pole kogu Euroopa kontekstis piisavalt süsteemselt uuritud ja saadud andmed annaks vaid lünkliku pildi. Säilinud paberiajaloolised kollektsioonid annavad seevastu üpris laiapõhjalise ülevaate narrimütsi vesimärgiga paberi ajalise leviku ja kasutuspiirkondade kohta.

Narrimütsikujutisega vesimärgi sünnimaaks peetakse Saksamaad. See arvamus toetub faktile, et juba 1479. aastast pärinev saksa paber oleval sisaldanud narrimütsikujutisega vesimärki.¹¹¹ Seda väidet toetab ka paberiajaloolane Dard Hunter.¹¹² Kõnealune väidetavalt varaseim antud vesimärgiga paber oli eksponeeritud 1788. aastal Inglise trükinduse 400. aastapäevale pühendatud Caxtoni näitusel (*Caxton Exhibition*) Kensingtonis.¹¹³ Vesimärk on ära toodud ka näituse kataloogis, kirje nr 4722 all (vt Joonis 20), mis kuulub omakorda näituse kategooriasse O – Paber ja paberitootmine (*Class O – Paper and Paper-making*). Teada on, et kõigist sellesse kategooriasse kuuluvatest paberitest ja vesimärkidest on nimekirja ja täpsustavad kirjeldused koostanud Mr. E.W. Brabrook.¹¹⁴ Kirjest nr 4722 selgub, et aastast 1479 pärinev narrimütsi vesimärk (*the foolscap with 1479*) ei olnud näitusel eraldiseisev eksponaat, vaid kuulus koguni 474 vesimärgist koosnevasse kollektsiooni, mille omanikuks oli Canon von Büllingen.

Üheskoos esimese teadaoleva narrimütsi vesimärgiga oli Canon von Büllingeni kollektsioonis kokku 32 narrimütsiga vesimärki. Lisaks domineerisid kollektsioonis oma arvukuselt põhiliselt härja ja ümber puu keerdus oleva mao kujutisega vesimärgid, mida oli vastavalt 64 ja 53 tükki. Väidetavalt on üks Canon von Büllingeni nimelise isiku vesimärgikogu annetatud Victoria rahvusgaleriile, aga pole teada, kas selle näol on tegu just samale omanikule kuuluva kollektsiooniga, mis oli Caxtoni näitusel ja kas see sisaldab uurimise seisukohalt väärtuslikku

¹¹¹ **Foolscap.** Online 1911 Encyclopedia Britannica [<http://encyclopedia.jrank.org>] 01.04.2014.

¹¹² Hunter. Lk 262.

¹¹³:Vt Caxton celebration, 1877. Catalogue of the loan collection of antiquities, curiosities, and appliances connected with the art of printing, ed. by G. Bullen. Lk 471.

¹¹⁴ Caxton celebration, 1877. Lk 11.

esimese narrimütsi vesimärgiga paberit.¹¹⁵ Terve Canon von Büllingeni kogu täpne tekkelugu ja hilisem saatus on selgusetu ning vajaks põhjalikumat uurimistööd, kui antud töö raamid seda võimaldaksid.

4722. COLLECTION of Ancient Water-Marks formed by Canon Von Büllingen, consisting of 474 specimens, among which 64 varieties of the bull's head ; 34 of Gothic P ; 14 of the crown ; 53 of the snake and staff ; 12 of the hand ; and 32 of the foolscap, &c., &c. The earliest specimens go back to 1363, the crescent and the cross ; two orbs and the cross ; and the crossbow, neither of which is figured by Sotheby. The bull's head commences with 1390 ; the Gothic P with 1486 ; the crown with 1476 ; the snake and staff with 1570 ; the hand with 1476 ; the foolscap with 1479 ; and coat armour, crests, &c., date from an early period. The whole of the water-marks have been carefully covered in ink
Lent by N. Trübner, Esq.

Joonis 20. 1479. aasta narrimütsikujutisega vesimärgi kohta käiv kirje Caxtoni näitusekataloogis.¹¹⁶

Kuigi väidetavalt pärines esimene narrimütsi märk juba 1479. aastast Saksamaalt, siis oleks asjakohane ka uurida, et kuidas kulges nende vesimärkide levik järgnevatel sajanditel. Selleks on järgnevalt analüüsitud narrimütsi vesimärgi levikut Bernsteini vesimärgiandmebaasi kirjete¹¹⁷ ja Tartu Ülikooli raamatukogus leiduvate trükitud vesimärgikataloogide põhjal. Allikmaterjalina on kasutatud vaid vesimärke, mil on kindel dateering. Kui mõne märgi dateering hõlmas mitmeid aastakümneid, siis on selle tabelisse kandmisel võetud aluseks varaseim aastaarv. Dateeringud võivad näidata küll vahel ka paberi tootmisaega, aga enamasti on tegu siiski paberi kasutusajaga. Kuigi Bernstein on portaal, mis vahendab ühtses keskkonnas ja otsingusüsteemis sellega liitunud vesimärkide andmebaaside tulemusi (vt sissejuhatus lk 6), on käesoleva töö autor Bernsteini portaali vesimärgileidude kirjeid kontrollinud eraldi ka projektiga liitunud andmebaaside lehekülgedelt, et veenduda nende arvulises ja ajalises kokkulangevuses.¹¹⁸ Lisaks on uuritud ka lähinaabrite soomlaste vesimärgiandmebaasi¹¹⁹, mis veel Bernsteiniga liitunud pole, ja elektrooniliselt kättesaadavat Rootsi Dübeni kollektsiooni¹²⁰ 17. sajandist. Peale online-andmebaaside on analüüsitud Tartu

¹¹⁵ **Zdanowicz, Irena.** Albrecht Dürer in the collection of the National Gallery of Victoria. The Gallery, 1994. Lk 9.

¹¹⁶ Caxton celebration, 1877. Lk 471.

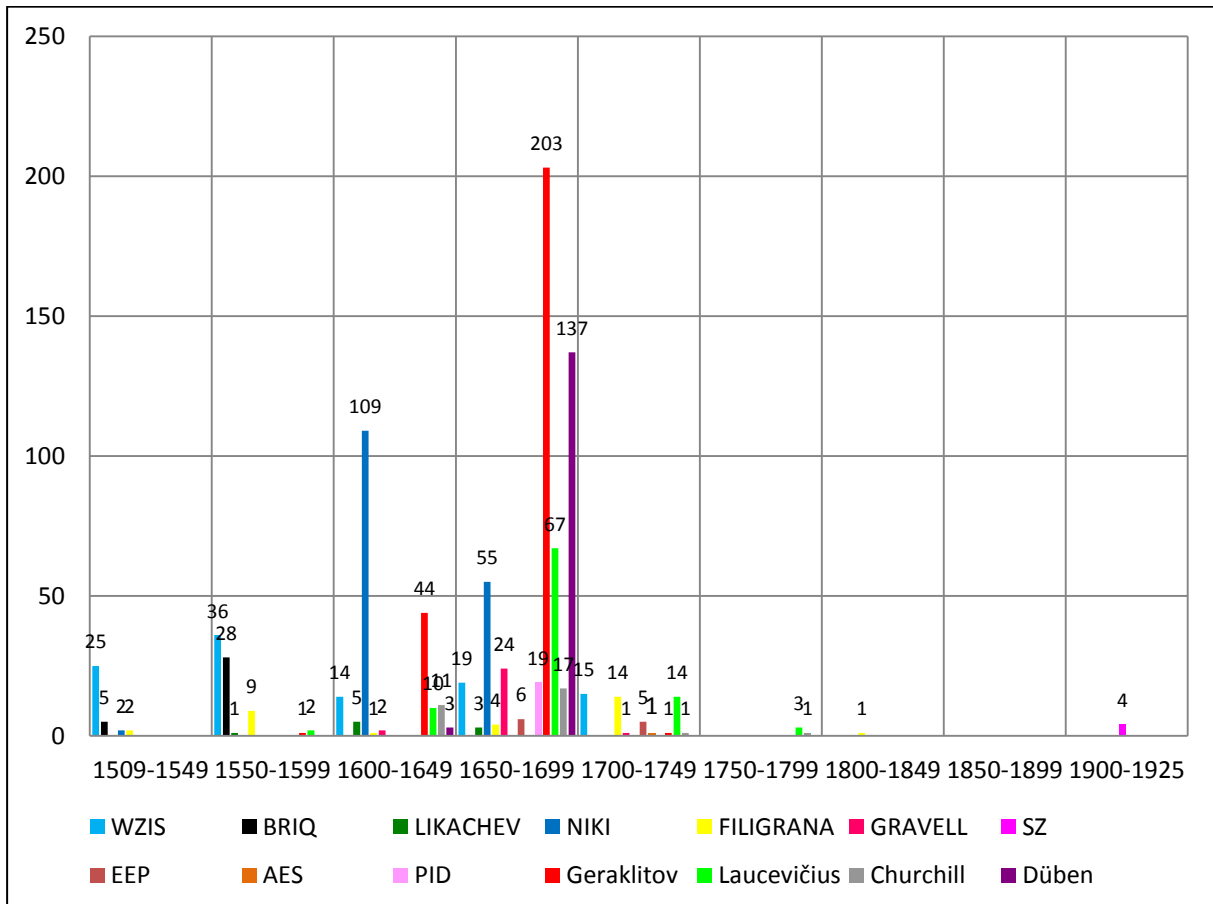
¹¹⁷ **Bernstein: the memory of paper** [http://www.memoryofpaper.eu:8080/BernsteinPortal/appl_start_disp] 31.03.2014.

¹¹⁸ Kõikide töö allikmaterjaliks olevate andmebaaside nimetused on välja toodud joonise 21 juurde kuuluvas joonealuses viites olevas legendis. Koos täpsustavate internetiaadressidega leiab need töö lõpus olevast kasutatud kirjanduse nimekirjast.

¹¹⁹ **Paperihistoriallinen tietokanta** [<http://kronos.narc.fi/paperi/index.php>] 01.04.2014.

¹²⁰ **Rudén, Jan Olof.** Vattenmärken med motiv Narr i Uppsala Universitets Dübensamling (1650–1690). Uppsala 1968.

Ülikooli raamatukogus leiduvaid Leedu ajaloolase Edmundas Laucevičiuse¹²¹ (1906–1973), Venemaa vesimärgiuurija Aleksandr Aleksandrovitš Geraklitovi¹²² (1867–1933) ja Briti kunstiajaloolase William Algeron Churchilli¹²³ (1865–1947) vesimärgikatalooge. Kõik andmebaaside ja kataloogide põhised leitud andmed narrimütsi vesimärgi kohta on kantud tabelisse (vt Joonis 21). Joonis on jaotatud ajaliselt 50 aasta pikkusteks vahemikeks, sealhulgas tabeli esimese ja viimase tulba ajavahemik on väiksem, kuna piiriks on võetud leitud varaseim märk (1509) ja hiliseim leid (1925).

Joonis 21. Narrimütsikujutisega vesimärkide esinemissagedus internetiandmebaasides ja publitseeritud kataloogides.¹²⁴

¹²¹ Laucevičius, E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Vilnius: Mintis, 1967.

¹²² Гераклитов, А. А. Филиграния XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. Москва: Академия наук СССР, 1963.

¹²³ Churchill, William Algeron. Watermarks in paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. Amsterdam: Hertzberger, 1965.

¹²⁴ Joonisel kasutatud lühendid:

WZIS – Saksa vesimärkide informatsioonisüsteem (*Wasserzeichen-Informationssystem*).

BRIQ – Charles-Moise Briquet vesimärgikataloog (*Briquet Online*).

LIKACHEV – Nikolay Petrovich Likhachyovi vesimärgikataloog aastast 1899.

NIKI – Hollandi Ülikooli Kunstiajalooinstituudi vesimärgiandmebaas (*Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut – Watermark Database of the Dutch University Institute for Art History*).

FILIGRANA – Šveitsi vesimärgiandmebaas (*Watermark Database, Basel, Switzerland*).

GRAVELL – Ameerika vesimärgiuurija Thomas L. Gravelli vesimärkide arhiiv.

Rääkides algandmetest tabeli koostamisel, selgus et kõige rohkem narrimütsi vesimärke leidis Geraklitovi kataloogis (249), seejärel NIKI andmebaasis (166), Dübeni kollektsioonis (140) ja WZIS andmebaasis (109). Jooniselt 21 selgub, et kõige leiduderohkem on 17. sajandi II pool: Geraklitovi kataloogis on sellest ajajärgust 203 märki, Dübeni kollektsioonis 137 märki, Laucevičiuse kataloogis 67 ja NIKI andmebaasis 55 märki. Lisaks on jooniselt näha, et kõige hilisem tulemus pärineb aastast 1925 ja sisaldab nelja leidu. Nende viimaste lähemal uurimisel selgus, et tegemist on hoopis sihtasutuse Zanders paberiajaloolisse kogusse kuuluvate paberisõeltega, millel on filigraaniks narrimütsikujutis. Kuna nad on tõesti väidetavalt 1925. aastast ja nendega ilmselt ka paberit tehti, siis on tegu pigem ajaloolist narrimütsi märgiga paberit jäljendava dekoratiivpaberiga, mitte originaalse ajaloolise kaltsupaberiga, ning seda ei saa päris üheselt narrimütsiga vesimärgi ajalise-ruumilisele leviku kirjeldamise juures kasutada. Varasem narrimütsi vesimärk kaltsupaberis, mis töö autoril eelpoolmainitud allikatest õnnestus leida, pärineb NIKI andmebaasist aastast 1509¹²⁵ ja hilisem FILIGRANA andmebaasist aastast 1803¹²⁶.

Järgnevalt on analüüsitud narrimütsi vesimärkide arvulist esinemissagedust üle kõigi tulemuste (vt Joonis 22).¹²⁷ Joonis on jaotatud ajalisteks 50 aasta pikkusteks vahemikeks, sealhulgas tabeli esimese ja viimase tulba ajavahemik on väiksem, kuna piiriks on võetud leitud varasem (1509) ja hilisem vesimärk (1803) kaltsupaberis.

SZ – Sihtasutuse Zanders paberiajalooline kogu Saksamaal.

EEP – Eesti varajaste trükiste andmebaas (*Early Estonian Prints*).

AES – Salzburgi peapiiskopkonna arhiiv (*Archive of the archdiocese Salzburg, Austria*).

PID – Soome paberiajalooline andmebaas (*Paper Historical Database/ Paperihistoriallinen tietokanta*).

Laucevičius – E. Laucevičiuse kataloog *Popierius Lietuvoje XV-XVIII a.*

Geraklitov – A. A. Geraklitovi kataloog *Филигрანი XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.*

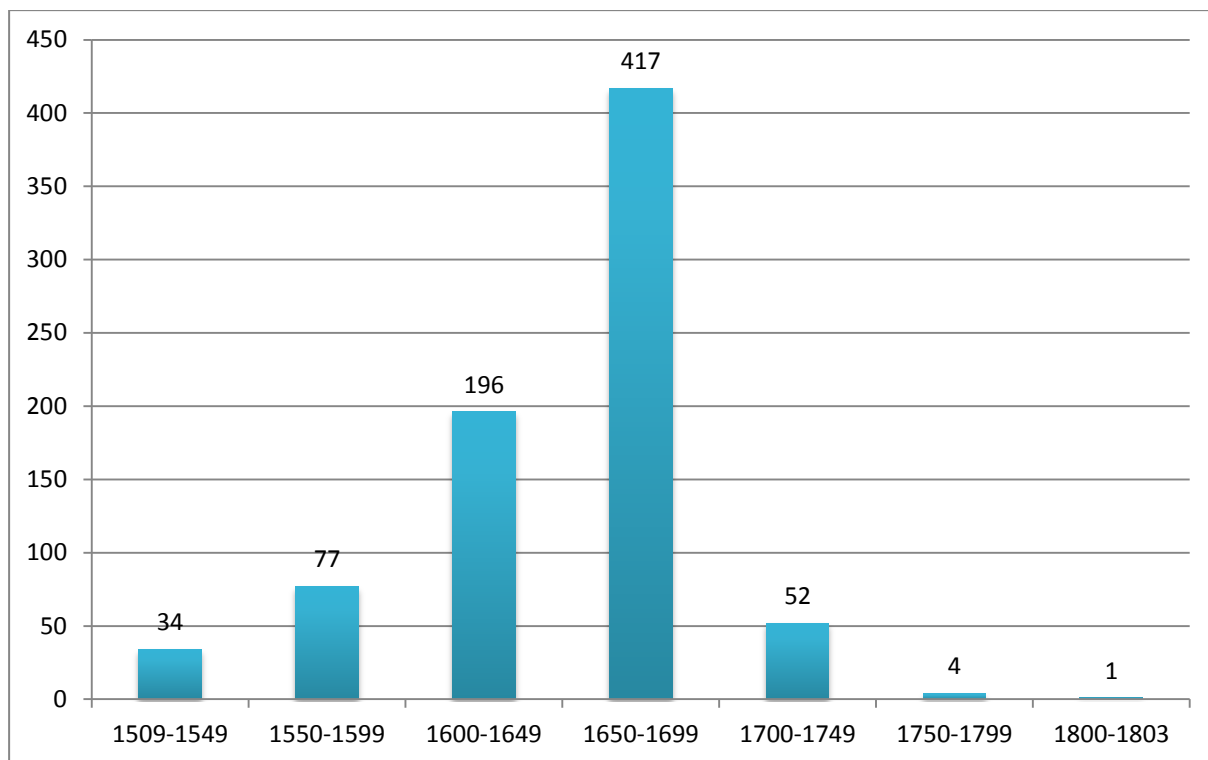
Churchill – W. A. Churchilli kataloog *Watermarks in paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII centuries and their interconnection.*

Düben –Rootsi muusikaajalooline Dübeni kollektsioon (*Dübensamling*).

¹²⁵ NL-RPK-OB-1636. [<http://www.wm-portal.net/niki/>] 15.04.2014.

¹²⁶ Nadler26b-1wz16b. [<http://www.memoryofpaper.eu>] 15.04.2014.

¹²⁷ Joonise 22 koostamisel on andmete hulgast välja jäetud Rootsi Dübeni kollektsiooni kirjed, sest need on vaid 17. sajandi II poole põhised ja viiksid üldise esinemissageduse proportsioonidest välja. Samuti on välja jäetud Sihtasutuse Zandersi 1925. aastast pärinevad paberisõelad, sest nende näol ei ole tegu kaltsupaberis olevate vesimärkidega.

Joonis 22. Narrimütsikujutisega vesimärgi esinemissagedus üle kõigi tulemuste.

Jooniselt selgub, et narrimütsi vesimärkide kasutamine suurenes järk-järgult kuni 17. sajandi lõpuni: 16. sajandi I poolest on leitud vaid 34 märki, 16. sajandi II poolest 77 märki, 17. sajandi I poolest 196 märki ja 17. sajandi II poolest koguni 417 märki, mis on ühtlasi kõige suurem narrimütsi vesimärgi esinemissagedusega periood. 18. sajandil toimub aga ootamatu muutus, narrimütsi vesimärkide arv väheneb drastiliselt. 18. sajandi I poolest on leitud vaid 52 märki ja edaspidi veelgi vähem: 18. sajandi II poolest ainult 4 märki ja 19. sajandi algusest vaid üks märk. Taolise muutuse põhjusi võib olla mitmeid. Esiteks on võimalik, et 18. sajandi narrimütsi vesimärke ei ole paberiajaloolaste seas nii ulatuslikult uuritud ja andmebaasidesse kantud. Kuid teine, usutavam põhjus võib olla tollases ühiskonnakorralduses: kuna narri positsioon ühiskonnas häabus ja kadus saabuva valgustusajastu jalust (vt ptk 2.1), siis vähenes selle läbi ka narrimütsi kasutamise populaarsus paberimeistrite seas. Kuigi tabeli koostamise aluseks olevad algandmed on mingil määral subjektiivsed ja sõltuvad paljudest asjaoludest, nagu näiteks erinevatest vesimärgikollektsioonide dateeringute koostamispõhimõtetest, on ometigi analüüsitud andmete koguarv (Joonise 22 puhul 781 vesimärki) piisavalt suur, et suhtuda saadud tulemustesse tõsiselt ning pidada neid siiski teatud trendi näitavateks.

Narrimütsikujutis vesimärgina oli levinud mitmetes Euroopa riikides. Antud töös kasutatud andmete põhjal leidis selle kujutisega paberit Eestis, Rootsis, Soomes, Lätis, Leedus, Venemaal, Valgevenes, Suurbritannias, Šveitsis, Saksamaal, Hollandis, Belgias, Prantsusmaal ja Luksemburgis (vt Joonis 23).

Joonis 23. Narrimütsikujutisega paberi levikualad andmebaaside ja vesimärgikataloogide uurimistulemuste põhjal.

Analüüsidest neid vesimärkide tulemusi kaardile kantult, selgub et kõige idapoolsem riik, kus narrimütsikujutisega paberit kasutati, oli Venemaa ja läänepoolsem Prantsusmaa. Kindlasti ei saa järeldada, et ka mujal sellist paberit ei esinenud või ei kasutatud. Peamiseks põhjuseks on see, et mitte kõikide piirkondade paberiajaloolised andmed pole võrdsel määral läbi uuritud ja katalogiseeritud. Et aga saada teada, millal selle narrimütsi vesimärgiga paber kusagil riigis kasutusele võis tulla, on siinkohal veel ruumi edaspidiseks uurimistöök. Kuna andmebaasidesse on vesimärgid kantud peamiselt linnade põhised, siis eeldaks see töö põhjalikumat algandmete süstematiseerimist. Lisaks on puuduvaid asukohaandmeid nii andmebaasides kui ka kataloogides ning nende välja selgitamine, mis alati ei pruugigi võimalik olla, vajab juba laiaulatuslikumat uurimist.

2.4. Narrimütsi vesimärgi seos paberiformaadiga Foolscap

Lisaks sellele narrimütsikujulise vesimärgi nimetusele on tuntust kogunud ka narritemaatikale viitava nimetusega paberiformaat – *Foolscap*. Kuna sõna *Foolscap* võidakse kasutada nii narrimütsi kujutisega vesimärgi kui ka paberiformaadi tähistamiseks, siis võib see tavalugeja jaoks olla segadusttekitav. Seetõttu on alati oluline uurida allikmaterjali teksti kui tervikut, et mõista, mis kontekstis on sõna *Foolscap* kasutatud. E. J. Labarre arvab isiklikult, et sõna *Foolscap* võis inglise keeles tulla kasutusele varajasel 18. sajandil kui paberi kvaliteeti tähistav termin ja arvatavasti ei kasutatud seda formaadi tähistamiseks enne 19. sajandit.¹²⁸ *Foolscap* paber oli Euroopas üks tuntumaid paberiformaate, mida leidis kahes suuruses: trükipaber mõõtmetega 13½ x 17 tolli (34,3 x 43,2 cm) ja kirjutuspaber mõõtmetega 13¼ x 16½ tolli (33,7 x 41,9 cm).¹²⁹ Lisaks oli tuntud ka formaat *Foolscap-folio*, mis oli oma mõõtmetelt 8½ x 13½ tolli (21,6 x 34,3 cm). Kuna see formaat on umbes poole väiksem kui standardne *Foolscap*, siis võib siinkohal oletada, et see võidi saada suuremas formaadis paberi pooleks lõikamise teel. Paberiformaat *Foolscap* sai arvatavasti oma nimetuse vesimärkidel olevast kuljustega narrimütsi kujutisest, mis pärines juba 15. sajandi keskpaigast (vt ptk 2.3).¹³⁰ Võib arvata, et esialgu tähistasid paberimeistrid seda paberiformaati narrimütsi vesimärgiga, kuid hiljem ei pruukinud vesimärgid enam formaadi nimetusega seotud olla.

E. J. Labarre väitel ei olnud arvatavasti ühtegi teist paberisorti, mis oleks niivõrd inglisepärase ja nii laialdaselt tuntuks saanud just Inglismaal, kui seda oli *Foolscap*.¹³¹ *Foolscap* oli Inglismaal ja paljudes Euroopa riikides kasutusel kuni ISO standartide (International Organization for Standardization, ISO 216) kasutuselevõtni aastal 1975. Kahjuks ei ole ametlikke ülestäheldusi kõige esimese narrimütsi vesimärgi ilmumise kohta Inglismaal. Teada on, et Inglismaal toodetud paberis kasutas *Foolscap* vesimärki arvatavalt esimesena John Spielman (?–1626).¹³² Ta oli Lindau linnast Konstanzi järve lähistelt pärit sakslane. Pärast Inglismaale kolimist sai Spielmanist kuninganna Elisabeth I kullassepp ja ta rajas 1588. aastal paberivabriku Kenti maakonnas asuvasse Dartfordi linna.¹³³ Aastal 1589 sai ta patendi, mis andis talle ainuõiguse kaltsude kogumiseks ja paberitootmiseks kogu

¹²⁸ Bockwitz, Hans H. Buch und Papier: buchkundliche und papiergeschichtliche Arbeiten, Hans H. Bockwitz zum 65. Geburtstag dargebracht. Lk 47.

¹²⁹ Hunter. Lk 137.

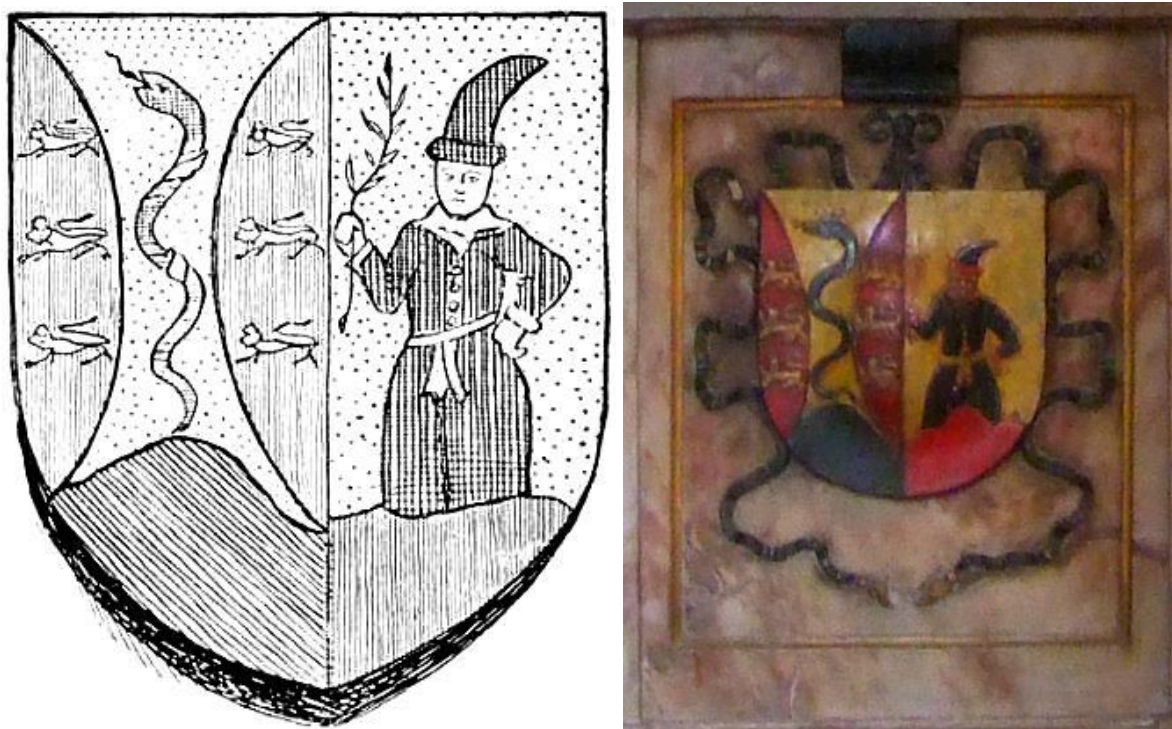
¹³⁰ Foolscap. Online 1911 Encyclopedia Britannica.

¹³¹ Bockwitz. Lk 46.

¹³² Churchill. Lk 42.

¹³³ Hunter. Lk 119.

kuningriigis.¹³⁴ Sir John Spielmani ja tema esimese abikaasa vapil ja ka Dartfordi kirikus asuval hauamonumendil on näha narrisarnase tegelase kujutist (vt Joonis 24).

Joonis 24. Inglismaa paberitootja Sir John Spielmani ja tema esimese abikaasa vapp¹³⁵ ja sama kujutis nende hauamonumendil Dartfordi kirikus.¹³⁶

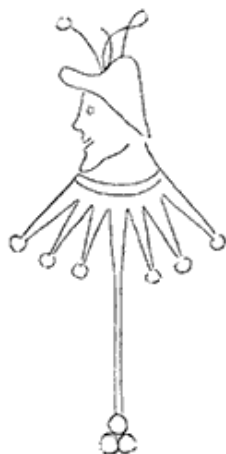
See väide pole siiski kinnitust leidnud, aga arvatakse, et oma paberitoodangu tähistamiseks kasutatava vesimärgi (vt Joonis 25) tuletas Spielman oma abikaasa vapil olevast kujutisest, mida ta suuresti protsessi käigus muutis.¹³⁷ Kindlasti on aga huvitav asjaolu, et tema perekonnanime algusosa viitab sõnale *spieler* (sks k mängur), mis võib olla samuti kaudselt seotud narritemaatikaga ja põhjusega, miks on tema paberivabrikust tulnud toodangul narrisarnane tegelane. Kuna esimene narrimütsi vesimärk pärineb juba 1479. aastast Saksamaalt, siis ei tohiks Spielmani ekslikult pidada antud märgi esimeseks kasutusele võtjaks. Tema oli lihtsalt üks Inglismaa paberitootjaid, kelle kohta on teada, et ta taolist märki oma paberitoodangul kasutas. Kuna ta oli oma juurtelt sakslane, siis võib arvata, et enne Inglismaale paberivabriku rajamist võis ta juba olla näinud Saksamaal toodetud paberis narrimütsi vesimärke ja seeläbi saada inspiratsiooni taolise märgi kasutuselevõtuks ka oma toodangu tähistamiseks Inglismaal, Dartfordi paberivabrikus.

¹³⁴ Hunter. Lk 480.

¹³⁵ Harper, Charles G. The Dover Road. (The Project Gutenberg EBook) Lk 51. [http://www.gutenberg.org/files/36589/36589-h/36589-h.htm] 18.03.2014.

¹³⁶ Flickr. [http://www.flickr.com/photos/norfolkodysey/] 18.03.2014.

¹³⁷ Harper. The Dover Road. Lk 52.

The Fool's Cap Crest
of Sir John Spielman

Joonis 25. Inglismaa paberitootja Sir John Spielmani toodanguga seostatud vesimärk.¹³⁸

Tavaliselt kui monarhia asendub vabariigiga, siis kuninglikud embleemid hävitatakse või eemaldatakse, nii juhtus see ka Inglise vabariigi ajal.¹³⁹ Kuuldavasti lasi Inglise riigimees, sõjaväelane ja lordprotektor Oliver Cromwell (1559–1658) ametlikus paberis oleva kuningliku vapi (*Royal Arms of England*) kujutisega vesimärgi (vt Joonis 26) asendada mütsi ja kellukestega narri kujutisega vesimärgiga.¹⁴⁰

Joonis 26. Kuningliku vapi (*Royal Arms of England*) vesimärk 17. sajandist.¹⁴¹

Kahjuks ei leidu sellele väitele piisavalt autentset täiendavat allikmaterjali, kuid ühes Londoni trükises on ülevaatlikum versioon antud juhtumist sõnastatud järgnevalt: „Kuigi kõik teavad,

¹³⁸ Harper, Charles G. *Cycle Rides Round London*. Extract. London: Chapman and Hall Ltd, 1902.

[http://www.maps.thehunthouse.com/eBooks/Cycle_Rides_Round_London.htm] 18.03.2014.

¹³⁹ Churchill. Lk 43.

¹⁴⁰ Samas.

¹⁴¹ Samas. Lk 187.

mis on *Foolscap* paber, oleksid nad hämmeldunud saades teada, kuidas see oma erilise nimetuse ikkagi sai. Kui kuningas Charles I leidis oma tulu väikese olevat, siis olevat ta läbi viinud ainumüügiõigust puudutavaid korraldusi: paberitootmise õigus anti teatud monopoolses seisundis osapooltele, kes rikastusid ise ja rikastasid seeläbi ka valitsust nende arvelt, kes olid kohustatud paberit ostma. Tollal kandis kogu inglise paber kuningliku vapi (*Royal Arms*) kujutisega vesimärki. Parlament, Cromwelli juhtimisel heitis igal mõeldaval moel sellise korralduse üle nalja. Lisaks kõigile teistele kuningas Charlesi mälestust häbistavatele tegevustele kästi kuningliku vapi kujutisega vesimärk paberist eemaldada ja asendada kapuutsi ja kuljustega narrimütsiga. Viimane eemaldati omakorda siis, kui Päraparlament laiali saadeti, kuid parlamendi trükiste paberisuurus jäi kandma nime *Foolscap*.¹⁴² Briti arhiivides on tehtud hoolikaid otsinguid, selleks, et kontrollida antud väidet, kuid eksemplarid, millel leidub taolist narrimütsi vesimärki, on väga haruldased ja prantsuse päritolu.¹⁴³ Teiselt poolt on leitud mitmeid mütsi kujutisega vesimärke, mis sarnanevad oma kujult puritaanide mütsidega.¹⁴⁴ Aastast 1649 on leitud vesimärk, millel on kujutatud suurt mütsi, mis tollast moodi arvesse võttes võis kuuluda puritaanidele või vabariiklastele.¹⁴⁵ Nii ei olegi täpselt teada, kas kuuldusel Oliver Cromwellile omistatud tegevusest kuningliku vapi (*Royal Arms*) kujutise vesimärgi asendamisel narri kujutisega vesimärga on tõepõhi all või mitte.

Kuigi algselt sai paberiformaat *Foolscap* nime temal olnud vesimärgi järgi, siis hiljem vesimärgid antud paberiformaadil muutusid, aga nimetus jäi endiseks. *Foolscap* paberiformaadil olev narri vesimärk asendus hiljem näiteks Britannia-nimelise vesimärgiga ja saksa lõvi märgiga. Ainuke seletus sellele, miks saksa lõvi vesimärk oli Inglismaa paberis, peitub selles, et sakslased olid silmapaistvad paberimeistrid 18. sajandil ja kasutasid oma rahvuslikku embleemi vesimärgina. Palju sellest paberist toodi Inglismaale ja kohalikud paberitootjad üritasid seda üksikasjalikult järele teha, et pakkuda konkurentsi saksa paberitootjatele.¹⁴⁶ *Foolscap* paberiformaat oli kasutusel mitmetes Euroopa paberiveskites kuni aastani 1975. See asendus A4 formaadiga, millest sai üldiselt aktsepteeritud rahvusvaheline standardne paberisuurus.

¹⁴² The Family Cyclopædia: A Complete Treasury of Useful Information on all Subjects bearing upon the Common Interest and Daily Wants of Mankind. (Google eBook). London, 1859. Lk 12.

[<http://books.google.ee/books?id=rv4TAAAAQAAJ>] 18.03.2014.

¹⁴³ Churchill. Lk 43.

¹⁴⁴ Samas.

¹⁴⁵ Samas.

¹⁴⁶ Samas.

3. EESTIS TOODETUD NARRIMÜTSI VESIMÄRGIGA PABER

Paberivalmistamise kunst jõudis aja jooksul ka Eestimaa aladele. Järgnevas peatükis on põhjalikumalt käsitletud Tallinna paberitööstuse tekkelugu ja arengut 17. sajandil, sest sellest perioodist pärineb kohalik narrimütsi vesimärgiga paberitoodang. Ajalooarhiivis Tartus leidub mitmeid antud paberitoodangule kirjutatud kirju halduse ja jurisdiktsiooni alal, millel olevate vesimärkide kujundust on omavahel võrreldud ja analüüsitud viimases alapeatükis.

3.1. Tallinna esimese paberiveski rajamine ja areng 17. sajandil

Tänaseks päevaks on Tallinna paberitööstuse tekkelugu uuritud küllaltki põhjalikult, et väita, kes ja millal kohalikule paberitööstusele tegelikult alguse pani. Esimene isik, kes Tallinna paberiveski rajamist uuris, oli Tallinna linnaarhiivi juhataja Otto Greiffenhagen (1871–1938), kelle uurimistöö tulemusena valmis teos „Die Baltische Papierindustrie in Wort und Bild“ (Reval 1922). Tema andmetel toimus Tallinna paberiveski esmamainimine 25. septembril 1677. aastal Tallinna linnarae protokollis.¹⁴⁷ Antud dateeringuga protokollil näol oli tegu möldri ja paberivalmistaja Johannes Wiedenbaueri palvekirjaga bürgermeistrile, milles ta avaldas soovi paberiveski asutamise lepingu sõlmimiseks. Pikka aega peetigi ekslikult Tallinna paberitööstuse algusajaks aastat 1677 ja selle info alusel tähistati isegi Tallinna paberitööstuse 250. aastapäeva, mille puhul anti välja mälestusraha.¹⁴⁸

Pöörde uurimisloosse tõi arhivaar ja ajaloolane Rudolf Kenkmaa (1898–1975), kes leidis, et tegelikku Tallinna paberitööstuse algusaega tuleb otsida hoopis varasemast ajast. Ta tõestas, et paberiveski ajalugu on koguni rohkem kui kümmekonna aasta võrra vanem. Kenkmaa lehitses sama protokolliköidet (millel muide puudus register), kuhu kuulus 25. septembri 1677. aasta protokoll, ja leidis ühe varasema Wiedenbaueri poolt raele esitatud supliigi ehk palvekirja 18. maist 1677. aastast üheskoos lisaga, milleks oli juba 1676. aastal esitatud supliik.¹⁴⁹ Viimane nimetatuid oli algupäraselt dateerimata, aga Kenkmaa, uurides 18. mai 1677. aasta supliiki samas asjas, selgitas välja, et see on kirjutatud üks aasta varem.

Wiedenbaueri esimesest ehk 1676. aasta supliigist selgus, et ta oli pikki aastaid harrastanud võõrsil paberivalmistamise kunsti, osates sealjuures valmistada ka ammutusvorme, ja

¹⁴⁷ Tsiteeritud: Karma, O., Jaanvärk, E. (koost). Paberiveskist kombinaadiks : kolm sajandit V. Kingissepa nim. Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadis. Tallinn: Eesti Raamat, 1968. Lk 10.

¹⁴⁸ Samas. Lk 10.

¹⁴⁹ **Kenkmaa, Rudolf.** „Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuestiasutamisest möödunud sajandil“ Vana Tallinn, 1 kd, 1. Vihik. Tallinn: 1936. Lk 29–30.

saabunud 1675. aasta lihavõttepühade ajal Tallinnasse, leides sealt eest ilma meistrita vana paberiveski.¹⁵⁰ Kui veski omanik, Karjaveski mölder Peter Reinig kuulis, et Wiedenbaueril on paberitootmisealal kogemusi, siis veenis ta teda siinmail tegutsemisega õnne proovima. Reinig oli nõus veski hädapäraselt töökorda seadma ja lubas vastutaskuks jätta veski esimesel aastal uuele meistrile Wiedenbauerile vabalt kasutada ja hiljem temale soodsalt maha müüa.

Veski oli väga kehvast seisukorras ja kui see lõpuks 1675. aastal töökorda oli saadud, tekkis juba järgmisel aastal meeste vahel konflikt: Wiedenbauer tahtis hakata leiba teenima, kuid Reinig nõudis temalt raha, summas mitte vähem kui 400 taalrit, sest just niipalju oli ta laenanud eelmisele paberimeistrile.¹⁵¹ Wiedenbauer pidas taolist nõudmist ebaõiglaseks, sest tema toodetud paberist olevat esimesel aastal koguni kolmandik ruumide kehvade hoiutingimuste tõttu kasutuskõlbmatuks muutunud. Ta kahetses Tallinna peatuma jäämist ja leidis, et ei saaks leppida isegi vaid rentniku seisundiga, sest see ei oleks kõlbulik Saksamaal kehtiva kutseharjumuse kohaselt, mida ta pidi järgima. Selle eeskujul ei oleks Wiedenbaueril kui paberimöldrile olnud olla sobilik maksukohuslaseks viljaveski möldrile, kuna muidu ei oleks tal enam võimalik õpipoisse pidada ja neid välismaale saata.¹⁵²

Olukorra lahendamiseks pöördus Wiedenbauer abipalvega rae poole, kuna ta teadis, et paberiveskialuse maa ülemomandiõigus kuulus raele. Ta palus veskihooned hinnata, nõustus veski eest tasuma kindlatel tähtaegadel ja soovis lisaks enda vabastamist kõigist teistest koormistest, olles vastutasuks nõus jääma siinamaile elama, paberiveski töökorra täiuslikkuseni viima ja tootma niivõrd head ja odavat paberit kui seda on Saksamaa oma.¹⁵³ Ta leidis, et tema ettepanek oleks kasulik kogu maale ja jäi ootama positiivset tagasisidet, soovitades enda teenistust linnale oma virga ja hea töö eest. Kahjuks ei õnnestunud Kenkmaal välja selgitada, mida raad Wiedenbaueri esimese supliigi peale kostis, kuna tollased raeprotokollid on raskesti loetavad ja mahukad, aga ta leidis, et 18. mai 1677. aasta supliigi alguslausetest võib järeldada, et vahepeal ei õnnestunud Wiedenbaueril soovitud saavutada, sest ta oli otsustanud oma toorainet kasutades lõpuni töötada ja seejärel paremate töötingimuste leidmiseks edasi rännata.¹⁵⁴

Sündmusteahelasse tuli aga ootamatu pööre veski omaniku Peter Reinigi surma tõttu, mille läbi avanes Wiedenbauerile soodne võimalus paberiveski omanikuks saamisel. Reinigi lesk,

¹⁵⁰ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 13.

¹⁵¹ Samas. Lk 13.

¹⁵² Kenkmaa. Lk 30.

¹⁵³ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 13.

¹⁵⁴ Kenkmaa. Lk 31.

kes oli tema lahkumissoovist kuulda saanud, pakkus talle soodsa kokkuleppe alusel võimalust paberiveskis tööd jätkata. Väidetavalt nägid tollased tavad ja isegi linnaraad otseselt ette, et vabade ametikohade täitmisel endise töötaja surma järel pärandusid vastav ametikoht ja ametiõigused sellele, kes oli nõus abielluma eelkäija lese või tütrega.¹⁵⁵ Wiedenbauer otsustas just selle tava järgi tegutseda, et saada ametlikult paberiveski omanikuks. Kuid et end juba tulevikuks ette kindlustada, siis pöördus ta taaskord rae poole. 18. mai 1677. aasta supliigi algusest selgub, et Wiedenbauer oli otsustanud oma aimest lõpuni töötada ja seejärel paremate töötingimuste leidmiseks edasi rännata, kuid Reinigi lese kaudu avanes talle võimalus paberiveskis tööd jätkata ja arvestades tollast rahutat ajajärku, otsustas ta seda teha.¹⁵⁶ Samas peab ta murettekitavaks seda, et leasel puudub maa-ala valdamise kohta ametlik dokument, mistõttu on Wiedenbauer sunnitud pöörduma puuduva privileegi väljaandmiseks taaskord rae poole. Palutava privileegiga soovib ta enda vabastamist mõneks aastaks põhimikumaksust, mis hilisemalt määratakse 15 riigitaalrile aastas, vabastamist ka kogu ülejäänud koormistest ja taoliste soodustuste püsijäämist ka tema järglastele.¹⁵⁷ Lisaks soovib ta, et tema paberiveskit eelistataks alati materjalidega varustamisel juhul kui maale kerkib teisigi paberiveskeid, luba avaliku kaupluse pidamiseks ja maavalduse suurendamiseks, töötades ise veelkord valmistada igat sorti head ja soodsat paberit.¹⁵⁸

Lõpliku vastuse Wiedenbaueri teisele supliigile andis raad välja 1677. aasta sügisel, 25. septembril, tülles Wiedenbauerile peaaegu kõigis esitatud nõudmistes vastu, välja arvatud täielikult kõigist avalikest koormistest vabastamisest.¹⁵⁹ Seejärel abiellus Wiedenbauer Reincke tütre Elisabethiga 7. mail 1678. aastal, saades paberiveski kaasavaraks.¹⁶⁰ Ta seadis vesi töökorda ja suutis selle 17. sajandi lõpul viia küllaltki rahuldavale tasemele, kuigi kõrged tollid raskendasid toodangu turustamist. Vabriku toodang ilmselt väga suur ei olnud, sest toormaterjali ei leidnud tollal küllaldaselt. 1688. aastal tahtis lähedal asuva krundi omanik J. D. Corbmacher samuti paberiveskit rajada ja kasutada selleks Wiedenbaueri paistiiki ning tammi, kuid plaan luhtus, sest Wiedenbaueri protesti järel selgus, et Härjapea jõgi ei ole suuteline kahe veski samaaegselt tammiga käitamiseks.¹⁶¹ Corbmacheri nõudmisel rajas Wiedenbauer vaid temapoolsele kaldale kivimüüri, mis hoidis ära Corbmacheri maa-alade veega kahjustumise. Wiedenbauer täiendas vabrikut ehitusliku poole pealt, lisades vesirattaid

¹⁵⁵ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 14.

¹⁵⁶ Kenkmaa. Lk 31–32.

¹⁵⁷ Samas. Lk 32.

¹⁵⁸ Samas.

¹⁵⁹ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 14.

¹⁶⁰ Samas.

¹⁶¹ Samas. Lk 15.

ning eksportides toodangut ka Rootsi.¹⁶² Veskis töötas kolm selli: Bengt Appelberg, Olof Hell ja C. J. Krull, kes abiellus Wiedenbaueri tütreaga ja kindlustas seeläbi endale töö paberimeistrina.¹⁶³

Wiedenbaueri surma järel 1705. aastal pidi vabrik lõpetama oma tegevuse. Selgus, et ta jäi koguni 1154 riigitaalrit võlgu ja tema väimees C. J. Krull (Kroll), kes üritas paberiveskit edasi majandada, sattus majanduslikesse raskustesse, misjärel vabrik müüdi 710 riigitaalri suuruse summa eest Heinrich Tillingerile, kuid ka tema sattus majanduslikesse raskustesse.¹⁶⁴ Järgnevalt sai võlausaldajate nõudel 19. mail 1709. aastal veski omanikuks Johann Albert.¹⁶⁵ Siitmaalt puuduvad vabriku edaspidise tegutsemise kohta andmed, peatselt saabuv Põhjasõda (1700–1721) laastas kogu maa nii, et paberitööstuse taasrajamine ei tulnud enam peatselt kõne alla.¹⁶⁶ Alles 1731. aastal ehitati endine paberiveski rae käsul ümber katelsepaveskiks-vasepajaks, renditi katelseppade tsunftile, ning selle sündmusega likvideerus Tallinna esimene paberiveski.¹⁶⁷

Kenkmaa suutis välja selgitada paberitööstuse väidetava tärkamisaja, kuid mitte selle esimest rajajat, toetudes Wiedenbaueri ütlusele kuninglikule bürgermeistrile 9. mai 1688. aasta supliigis, millest selgub, et paberiveski on rajatud endise vaseveski asemele 24 aasta eest, ja järeldades sellest, et rajamisaastaks võiks pidada aastat 1664, kuigi pole kindel kas sel aastal vabrik kohe paberitoodangut valmistama hakkas.¹⁶⁸ Kuigi Kenkmaa töö raamidesse ulatuslikum uurimine enam ei mahtunud, võib tänu tema leitud daatumile võimalikuks pidada edaspidisele põhjalikumale uurimisele alusepanemist, et saada täpsemaid andmeid arenguloo kohta.

Järgnevalt tõi Tallinna esimese paberiveski rajamisloosse selgust Aleksander Kivi, kes toetudes Kenkmaa leitud andmetele uuris antud teemat edasi. Uurimist raskendas asjaolu, et Teise maailmasõja ajal viidi suur hulk Tallinna Linnaarhiivi arhivaale Saksamaale, kuid allesjäänud dokumentide abil suutis A. Kivi saada küllaltki hea ülevaate paberiveski rajamisloost. Ta leidis, et Tallinna paberiveski rajajaks oli Lorenz Jauch, Lübecki raamatukaupmehe Samuel Jauchi poeg, kes Stockholmis asudes tegeles Rootsi Läänemereäärsete valduste, Soome ja Eesti gümnaasiumide ja ülikoolide raamatutega

¹⁶² Valk-Falk. Lk 44.

¹⁶³ Samas.

¹⁶⁴ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 16.

¹⁶⁵ Samas. Lk 17.

¹⁶⁶ Samas.

¹⁶⁷ Samas.

¹⁶⁸ Kenkmaa. Lk 35–36.

varustamisega.¹⁶⁹ Õiguse raamatutega kauplemiseks Soomes ja Eestis sai Jauch kuninganna Kristiina privileegi kohaselt 1651. aastal.¹⁷⁰

Aastal 1650 tegi Jauch Tallinna raele ettepaneku uue trükikoja rajamiseks koos vaselõikeosakonnaga ning oma kohaliku raamatukaupluse avamiseks. Raad tuli tema soovile vastu: 17. augustil 1650. aastal otsustati talle anda ruumid kaupluse, trükikoja ja eluaseme jaoks, vabastada ta maksudest ja koormistest, keelduda kuni Jauchi lepingutingimustest kinnipidamiseni kellelegi teisele raamatukaupluse avamise loa andmisest ning toetada trükikoja rajamist 400 riigitaalriga.¹⁷¹ Jauch kolis koos perega 1652. aastal Tallinnasse, jätkates samal ajal Tartu ülikooli raamatutega varustamist kuni 1655. aastani.¹⁷² Ta asus elama endise raamatutrükali Heinrich Westphali majja. Raamatuid hankis ta peamiselt Frankfurdist, kus leidsid aset raamatumessid, mille käigus oli raamatukaupmeestel soodne võimalus varude täiendamiseks.

Jauch sõlmis 23. oktoobril 1655. aastal kavala tehingu: ta ostis soodsa ärikoha Pühavaimu kiriku nurgal ja müüs selle linna pürjermeistrile Bernhard Heitlingule, saades 26. oktoobril vastu Härjapea jõe äärsel krundi seemisnaha veski kõrvalt.¹⁷³ Sinna ehitas ta oma suvemõisa, mis sai tuntuks kui Jauchental (Juhkental). Tõenäoliselt oli Jauchil juba selle krundi omandamisel olemas plaan paberiveski rajamiseks. Paberiveski loomist võis innustada ka asjaolu, et Tartu Ülikool oli ajutiselt Vene-Rootsi sõja tõttu Tallinnasse üle toodud ja kuna õppetööks ülikoolis kulus palju paberit, siis oli paberiveski rajamine olulise tähtsusega. Kuid kahjuks selgus peagi, et esialgu omandatud krundil ei ole sobivat ala tammi rajamiseks ja paberiveski ehitamiseks.

Järgnevalt palus Jauch raelt oma maa-aladele juurdeldõiget, aga selle taotluse täideviimine viibis. Peagi pöördusid rae poole tema nimel Eestimaa Konsistoriumi esindajad, kes taotlesid raelt Jauchi poolt laenu tagatisena panditud raamatute välja ostmist Jauchile rae poolt lubatud 400 taalri arvelt, kuna konsistorium vajavat neid, ja paberiveski rajamiseks vajalike täiendavate maa-alade eraldamist.¹⁷⁴ Pöördumise tulemusena lubas raad maksta Jauchile lubatud summa, juhul kui raha tol hetkel tühja riigikassasse juurde tuleb, aga maa-alade andmisega olevat lugu kehv. A. Kivi väitel võis põhjus olla selles, et maa-ala, mida Jauch

¹⁶⁹ **Kivi, Aleksander.** „300 aastat Tallinna esimese paberiveski rajamisest“, Polügrafist: Eesti Vabariikliku Polügraafia, Kirjastuste ja Raamatukaubanduse Teaduslik-Tehnilise Ühingu bülletään. Nr 1. Tallinn: 1964. Lk 30.

¹⁷⁰ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 10.

¹⁷¹ Kivi. Lk 30.

¹⁷² Samas.

¹⁷³ Samas.

¹⁷⁴ Kivi. Lk 30.

juurde taotles, asus Härjapea jõe vastaskalda vasepajaveski paistiigi ääres ja sinna veski rajamine võis olla küsitav, kuna tõenäoliselt ei oleks suutnud mõlemat veskit üheaegselt töös hoida kogu paisutatud vee hulk ja juurde voolav vesi.¹⁷⁵ Jauchi läbisaamine raega üha halvenes ja peatselt sattus ta majanduslikesse raskustesse ning teda tülitasid pidevalt võlanõudjad. Linnaraad olevat arutanud 13. oktoobril 1663. aastal Jauchi halvustava sisuga kirja ja otsustanud uurida, kas teda oleks võimalik kohtulikult tema kasutuses olevast hoonest välja tõsta, kuid see ei õnnestunud veel niipea.¹⁷⁶

Pöörde senistesse sündmustesse tõi Jauchi Härjapea krundi kõrval oleva katelsepaveski rentniku Sebastian Rögeri surm. Katelsepa veski oli rajatud juba 1531. aastal ja katelsepad rentisid seda kuni 1649. aastani, misjärel veski läks kujur Andreas Michelsonile ja peale teda 1662. aastal karjaveski möldrile Peter Reinckele.¹⁷⁷ Kui Reincke rentnik Sebastian Röger suri, siis sai Jauchist tema uus rentnik, kes veski omanikult võlgu võttes asus hoonet paberiveskiks ümber ehitama. Kuna ümberehitamine ei olnud mahukas töö, siis võis veski tõenäoliselt tööd alustada juba 1664. aasta sügisel.¹⁷⁸ Varaseimaks kindlaks määratud veski toodangut tähistavaks aastaarvuks on aga teada vaid daatum 1667.¹⁷⁹ Siinkohal täpsem info veski toodangu või tööliste arvu kohta puudub, kuna selleteemalised arhivaalid viidi saksa okupatsiooni ajal võõrsile ja uurimine jäi poolikuks. Kuigi tänaseks on need materjalid Eestile tagastatud, ei ole nende põhjal veel uuemaid publikatsioone avaldatud ja seega on veel ruumi edaspidiseks uurimistööks.

Jauchi paberiveskil õnnestus tegutseda vaid küllaltki lühikest aega. Jauchi tüütasid endiselt võlausaldajad ja ka raad, kellega ta juba varasemalt oli vastuollu sattunud, ei andnud rahu. 1667. aastal viidi ellu korraldus Jauchi väljatõstmiseks tema kasutuses olevastest endise gümnaasiumi trükkalile kuulunud eluruumidest.¹⁸⁰ Tema suvemõis Jauchental läks võlausaldajatele kätte. Jauchi peamine võlausaldaja C. Corbmacher ütles 1667. aastal pikaajalised võlakohustused üles ja nõudis sealjuures, et pandivaldused määrataks oksjonile.¹⁸¹ Jauch, keda veel endiselt tüütasid võlausaldajad, sõitis ära Stockholmi ja ei tulnud enam Tallinnasse tagasi. Tema kinnisvara Jauchental määratigi oksjonile. Kuid paberiveski töö jätkus Jauchi korraldusel ja Peter Reincke eestvedamisel kuni kaltsude

¹⁷⁵ Kivi. Lk 31.

¹⁷⁶ Samas.

¹⁷⁷ Samas.

¹⁷⁸ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 12.

¹⁷⁹ Samas.

¹⁸⁰ Kivi. Lk 31.

¹⁸¹ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 12.

tagavara lõppemiseni. Seejärel veski tegevus peatus kuni selle rakendas uuesti tegevusse 1675. aastal juba eespoolmainitud paberimölder Johannes Wiedenbauer.¹⁸²

3.2. Tallinna esimese paberiveski narrimütsi vesimärk

Tallinna paberitööstuse algusaegadest tänaseni säilinud paberitoodangust osa kaunistab narrimütsikujutisega vesimärk. A. Kivi sõnul on kõige varasemaks kindlaks määratud Tallinna esimese paberiveski toodangut tähistavaks aastaarvuks 1667.¹⁸³ See aastaarv kuulub omakorda perioodi 1664–1667, mil vabriku omanikuks oli Lorenz Jauch. Ajalooarhiivis Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri fondis leidub aastast 1667 mitmeid kirju halduse ja jurisdiktsiooni alal, millel on narrimütsi kujutisega vesimärk koos vastasmärgiga, millel on ovaaljoone sees kujutatud sõna „Reval“. Tallinna saksapärase linnanimetus Reval tõestab vaieldamatult paberi pärimist Tallinna esimesest paberiveskist.¹⁸⁴ Analüüsidest Ajalooarhiivis säilikuid 1667. aastast,¹⁸⁵ võib leida vähemalt kaks erineva narrimütsi kujutise ja vastasmärgiga „Reval“ vesimärki (vt Joonis 27 ja 28).

Esmapilgul võib tunduda, et mõlemal vesimärgil on tegu ühe ja sama narri kujutisega, kuid tegelikult on neil siiski omad väikesed erinevused, mida märkab alles põhjalikumal kujundite võrdlemisel. Kõigepealt võib märgata, et kuigi mõlemal narrimütsimärgil on seitsmetipuline kellukestega krae, on esimese narrimütsi märgi vasakult esimene kraeriba silmnähtavalt laiem kui teisel. Taoline erinevus võib tuleneda kas vesimärgi looja taotluslikust kujundusest, kuid võib olla ka võimalik, et esimese märgi kraeriba moodustav traat on mingil ajal katki läinud ja on lihtsalt parandamise käigus kõrgemale kinnitatud. Lisaks on esimese märgi kõige parempoolsemal kraeribal muhk, mis teisel märgil puudub. Pöörates järgnevalt tähelepanu kujundi paiknemisele aheljoonte (paberil vertikaalis olevate joonte) suhtes, selgub, et mõlema narrimütsi märgi puhul asuvad aheljoonte ja narrimütsi kujutise puutepunktid erinevates kohtades. Esimese märgi puhul läbib aheljoon narrimütsi kõige vasakpoolsemat tippu, nii et mütsi tipus olev kelluke ulatub aheljoonest üle. Seevastu teisel märgil ei ulatu vasakpoolse mütsitipu kelluke üle aheljoone. Esimesel märgil ulatub ka paremalt poolt teine kraeriba tipus olev kelluke parempoolsele aheljoonele, kuid teisel märgil mitte.

¹⁸² Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 12.

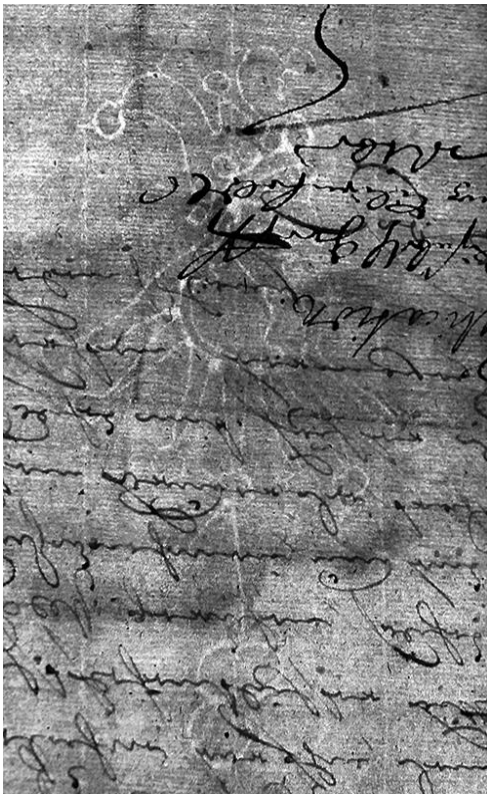
¹⁸³ Samas.

¹⁸⁴ Samas.

¹⁸⁵ EAA.1.2.333/I; 1.2.333/II (Fond 1. Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner – Saadud kirjad halduse ja jurisdiktsiooni alal (supliigid).

Joonis 27. Tallinna narrimütsi vesimärk nr 1 koos vastasmärgiga aastast 1667.¹⁸⁶

Joonis 28. Tallinna narrimütsi vesimärk nr 2 koos vastasmärgiga aastast 1667.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Vasakpoolne foto: EAA.1.2.333/I, 59p, parempoolne foto: EAA.1.2.333/I, 16p

¹⁸⁷ Vasakpoolne foto: EAA.1.2.333/II, 163p, parempoolne foto: EAA.1.2.333/I, 18p.

Mõlemat märki läbib nende keskelt ülalt alla tulev aheljoon, aga esimese märgi puhul läbib see kolmeharulise mütsi esiosa, kuid teise märgi puhul keskosa. Kuigi mõlemal märgil on kujutatud number nelja ja kolme ringi, on esimese märgi ringid olulisemalt väiksemad. Seevastu näo elemendid tunduvad mõlemal narril olevat küllaltki sarnased, mõlemal on kongus nina ja terav lõug.

On huvitav küsimus, et millele võiksid viidata Tallinna esimese narrimütsi juurde kuuluvad sümbolid. Endel Valk-Falki väitel võiks number 4 sümboliseerida maailma tunnetust ja kolmeleheline ristikehin kolmainsust.¹⁸⁸ Uurides Kristlikku sümboolikat selgus, et number 4 on maailma number, sest piiblis tähendab „neli tuult“ ilmakaari (Mt 24:31).¹⁸⁹ Kolme ringi kasutamist, mida näeme vesimärgil number neljast madalamal võib seletada sellega, et Kristlikus kultuuris on number 3 jumalik Püha Kolmainsuse arv, sest Jumal kujutab end kolmainsana: Isa (usk), Poeg (lootus), Püha Vaim (armastus).¹⁹⁰ Püha Kolmainsust kujutatakse kunstis tihtipeale kolmeharulise ristikulehe või maasikalehe kujul. Liites omavahel arvud 3 ja 4 kui Jumala numbri ja maailma numbri, saame me tulemuseks 7 ehk „Meie Isa“ palvete ülesehituse arvu.¹⁹¹ Teiselt poolt võib number 7 tähistada ka seitset voorust või surmapattu. On huvitav asjaolu, et ka sellel narri kujutisel on just seitsmeharuline krae, seega on võimalik, et taolise arvuga elementide kasutusele võtul võis olla seos nende tähendusega kristlikus kultuuris.

Kui nüüd võrrelda mõlema narrimütsi vesimärgi juurde kuuluvat vastasmärki kirjaga „Reval“, siis selgub samuti, et ka need on lähemal uurimisel üpriski erinevad. Sarnasust võib esmalt näha muidugi selles, et mõlemaid tekste ümbritseb ovaaljoon ja tähed on topeltkontuuriga. Kuid seejuures on mõlema vesimärgi kinnituskohad paberisõelale olnud erinevad: esimene vastasmärk kirjaga „Reval“ ei paikne kolme aheljoone suhtes niivõrd keskel kui teine. Samuti on esimesel neist L-tähe järel kuni teksti ümbritseva raamini suurem tühimik kui teisel.

Võib arvata, et Tallinna esimese paberiveski vesimärkide puhul on tegu kaksikmärkidega. Sageli oli paberiveskis töö kiirendamiseks kasutusel samaaegselt kaks paberisõela, millel olevad vesimärgid on sarnased, kuid mitte identsed ja on seetõttu tuntud kui kaksikmärgid. Kui paberimeister oli ühe paberilehe ammutamise tõrrest lõpetanud, jättis ta paberiraami enda kätte, kuid andis paberimassiga täitunud paberisõela oma abilisele, kes toimetas edasi

¹⁸⁸ Valk-Falk. Lk 35.

¹⁸⁹ Kristlik Kultuur. Kristlikud sümbolid. [<http://kristlus.varstukk.edu.ee/kristlikkultuur/piibel/kristlikud-sFCmbolid.php>] 22.04.2014.

¹⁹⁰ Samas.

¹⁹¹ Samas.

paberisõelalt lehe eemaldamise ja selle viltide virna kuivama asetamisega. Samal ajal jätkas meister efektiivselt tegevust endise paberiraamiga ja teise sõelaga. Kuigi paber oli toodetud samast toorainest ning ühe paberiraami ja kahe sõelaga, siis oli saadud paberitoodang küll sama formaadi ja kvaliteediga, kuid vesimärkidega, mis olid üldiselt sarnased aga väikeste erinevate detailidega. Täpselt nii ongi näha Tallinna paberiveski vesimärkide puhul. Uurimused on näidanud, et paberisõelasid toodeti ja kasutati kaksikutest paaridena vähemalt alates varajasest 17. sajandist.¹⁹²

Vesimärkide sümboolika uurija Endel Valk-Falk leiab, et kuigi on teada vaid L. Jauchi aegne 1667. aasta märk, siis tekib paratamatult soov kindlaks määrata tema varaseima vesimärgi kujundus. Selleks, et seda teha, lähtus Valk-Falk vesimärgi stiilikriitilisest analüüsist ja tutvus Eestimaa kindralkubernerile esitatud palvekirjadega aastatest 1662–1667. Ta oletab, et sellel varasemal märgil oli samuti narripea kujutis ja lehe vasakul poolel kiri „M L I“ (Manufaktur Lorenz Jauch). Ta leiab, et tema oletust toetab ka asjaolu, et sellise vesimärgiga dokumente esines tollal hulgaliselt kindralkubeneri ja mitmete teiste isikute kirjavahetuses. Lisaks kasutati Endel Valk-Falgi arvates analoogset vesimärki ka Lätis Tomsdorffis aastatel 1681–1688, kuhu see võis sattuda tema oletuste kohaselt Eestist pärast Lorenz Jauchi majandusraskustesse sattumist ja paberivalmistamise vormide müüki.¹⁹³ Kindlasti on Valk-Falki väited Tallinna esimese paberivabriku toodangu uurimise seisukohalt väärtuslikud, aga vajavad põhjalikumat uurimist, kuna kahjuks ei ole Valk-Falk selgitanud, kuidas ta taolisele järeldusele jõudis ja millistel arhivaalidel on ta nimetatud märki leidnud.

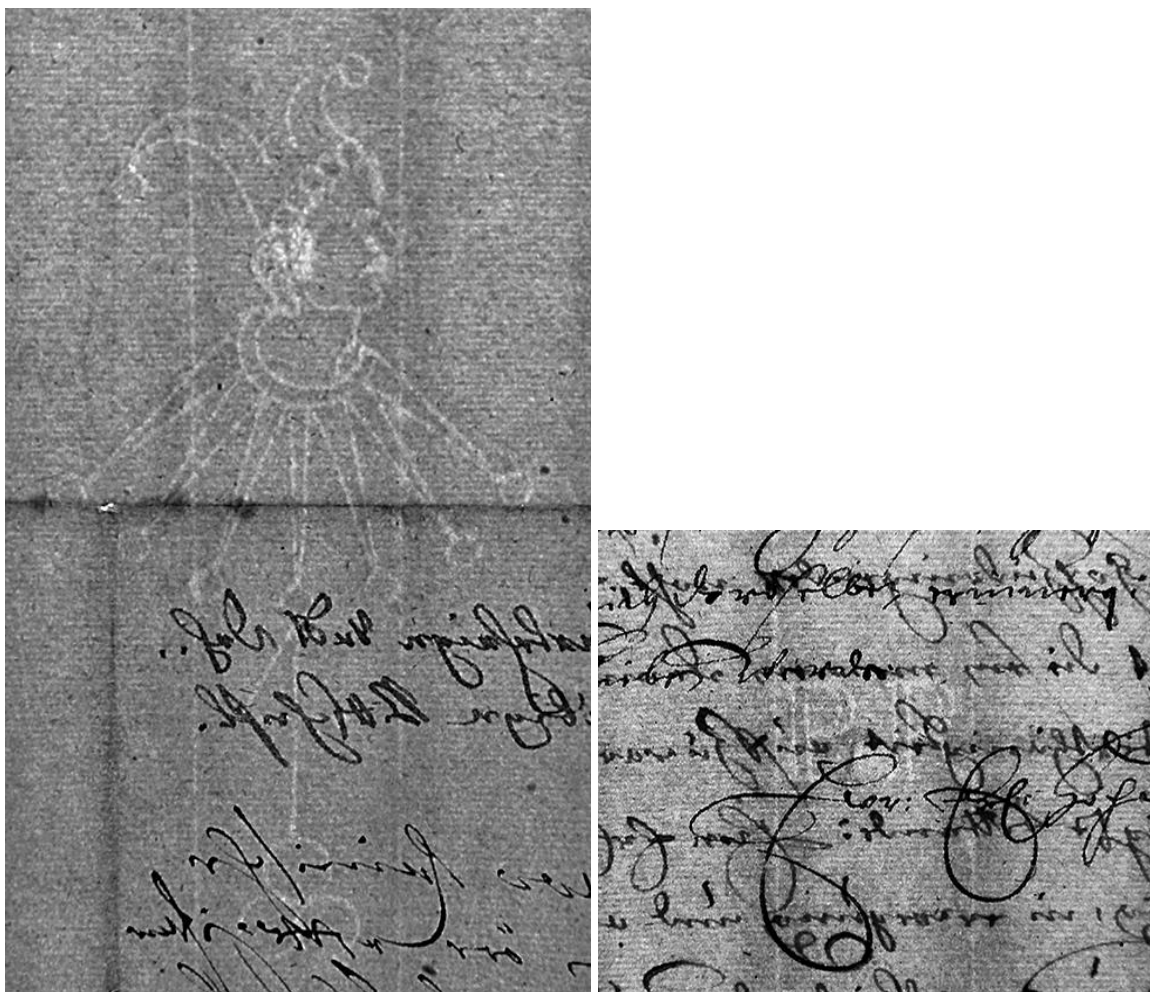
A. Kivi on välja selgitanud, et kui Lorenz Jauch oli sunnitud Tallinnast lahkuma, siis jätkas tema korraldusel paberiveski tööd kuni kaltsude tagavara lõppemiseni ja sellest ajast pärineb tema sõnul paber, millel on „Jauchi-aegne narripea kuljustega“ koos vastasmärgiga „PR“, mis viitab Peter Reinckele.¹⁹⁴ Uurides A. Kivi antud viidet sellele märgile¹⁹⁵ Ajalooarhiivis, selgus et taolise vastasmärgiga narrimütsi märk on tõepoolest olemas (vt Joonis 29).

¹⁹² **Stevenson, Allan H.** “Watermarks are twins”, *Studies in Bibliography*, 4. 1951/52. Lk 61.

¹⁹³ Valk-Falk. Lk 43.

¹⁹⁴ Karma, O., Jaanvärk, E. Lk 12.

¹⁹⁵ EAA.1.2.336, 1.

Joonis 29. Tallinna narrimütsi vesimärk koos vastasmärgiga aastast 1668.¹⁹⁶

Peter Reincke aegsel 1668. aasta toodangul on juba hoopis teistsuguse kujundusega sümbolid kui eelnevatel 1667. aasta vesimärkidel. Kuigi sarnaselt vastasmärgile tekstiga „Reval“ on ka siin kujutatud vastasmärgi „PR“ tähemärke seest tühjana ja piiratuna piirjoontega, on „PR“ oma kujunduselt sirgem ja korrektsema väljanägemisega. Narri kujutis on samuti kuidagi korrektsema kujundusega: kõik kraeribad on ühetaolised ja ka kolm ringi on kõik ühe ja sama diameetriga. Seevastu on antud narri näo elemendid teistsugused: puuduvad taoline terav nina ja lõug nagu eelpool kirjeldatud märkidel, need on asendunud ümaramate vormidega. Lisaks on selle narri müts palju kitsama kujundusega ja keskmiselt mütsitipult puudub kelluke. On huvitav asjaolu, et A. Kivi peab seda märki „Jauchi aegseks narripeaks kuljustega“. Ühelt poolt on võimalik, et ta on kusagil mõnes Jauchi varasemalt toodetud paberis sellist märki veel kohanud, aga teiselt poolt võis ta seda nimetada „Jauchi-aegseks“ vaid seetõttu, et sisuliselt jätkus Jauchi rajatud esimese paberiveski töö Jauchi enda käsul, küll aga teise meistri eestvedamisel.

¹⁹⁶ Vasakpoolne foto: EAA.1.2.336, 2p, parempoolne foto: EAA.1.2.336, 1p.

Kokkuvõttes võib järeldada, et Lorenz Jauchi aegses paberiveskis kasutati erinevaid paberiammutussõelu, mille vesimärgid ei olnud täpselt ühesugused nagu esmapilgulisel vaatamisel võib tunduda. Tõenäoliselt on tegu kaksikmärkidega. Kindlasti oleks siinkohal huvitav teda, et kust Lorenz Jauch taolised filigraanide kujundid hankis, kuid kuna varem ei olnud Eestis narrimütsi vesimärgiga paberit toodetud, siis on üsna asjakohane, et ta võis need endaga kaasa tuua kas Stockholmist, kus ta enne Tallinnasse tulekut elas või Frankfurdist, kus ta oma eluajal käis raamatuid hankimas. Teatavasti oli Tallinna paberiveski algusajal narrikujutisega märk juba Rootsis ja Saksamaal laialdasemalt levinud ja Jauch võis sealse paberitoodangu tähistamisviisist inspireeritud olla. Võimalik, et ta ostis või lasi mõnel sealsel kohalikul meistril endalegi narri kujutisega paberisõelad meisterdada. Kuna Jauchi aegse paberiveski arengulugu puudutavat materjale pole tänini rohkem uuritud, siis oleks siinkohal edasiseks uurimistööks küllaltki suure väärtusega allikaid (vt ptk 3.1), mille läbitöötamine võiks anda uut infot Jauchi narrikujutisega vesimärgi täpsema kasutuselevõtu põhjuste ja tema paberiveski toodangu kohta.

KOKKUVÕTE

Vesimärkide kasutamise traditsioon sai alguse 13. sajandil Itaalia paberiveskitest. Vesimärk ehk hele joonkujund, mis on hästi nähtav vastu valgust vaadates, tekitati paberisse tootmisprotsessi käigus. Vesimärgi näol on sisuliselt tegu paberi tunnusmärgiga, mis viitab kas paberivabrikule, meistrile, valmistamiskohale või -ajale või paberi sordilisusele ning mis lisaks võib omada ka sümboolset tähendust. Varajased vesimärgid olid küllaltki primitiivsed, aga koos paberitootmiskunsti arenguga tulid kasutusele üha keerukamad sümbolid ja kujundid, mille tähendus võis olla seotud nii religiooni, võimutemaatika kui ka igapäevaeluga.

Käesoleva bakalaureusetöö eesmärgiks on uurida Euroopas käsitsi toodetud kaltsupaberis kasutatud narrimütsi vesimärki laiemas kontekstis: analüüsida selle sümboolikat, klassifitseerimist, päritolu koos ajalise ja riikidepõhise levikuga ning seoseid paberiformaadiga *Foolscap*. Töö antud valdkonnas on vajalik, et anda lugejaile narrimütsi vesimärgi näitel teada, et ühe kindla sümboliga vesimärgi kohta käivate järelduste tegemisel peab olema kursis kogu selle laiemaga kontekstiga, et osata vesimärgi kaudu paberi kohta saadud infot õigesti analüüsida ja vältida ennatlike järelduste tegemist. Antud töö laadseid vesimärkide uurimusi, mis keskenduks vaid ühele kindlale vesimärgi sümbolile ja sellega seonduva analüüsile, on üldiselt vähe avaldatud ja seda eriti Eestis, kus vesimärkide teaduslik uurimine on alles suuremat kandepinda kogumas.

Tööst selgus, et kuna paberitootjad kasutasid narrimütsi kujutist käsitsitoodetud paberi tähistamiseks laialdaselt, siis ei saanud see olla puhtalt juhuslik valik. Ühelt poolt on võimalik, et neile sümpatiseeris narrimütsi sümbol narri lõbusa ja meelelahutusliku karakteri tõttu, mis lisas paberile ka teatavat esteetilist väärtust. Võib oletada, et paberitootjad tahtsid, et narrikuju nende paberil kõidaks tarbijaid sama hästi nagu narr inimesi oma lõbusa olekuga. Lisaks võis neid inspireerida narri tõe rääkimise privileeg, mis omakorda võis kajastuda soovis, et nende toodetud paberile trükitu või kirjutatu oleks tõsi. Teiselt poolt võis narrisümboli kasutuselevõtul vesimärkidel olla veelgi sügavam tagamõte: hoiatada keskaegseid inimesi pattude sooritamise eest ja väljendada kriitilist meelt kiriku suhtes. Selle mõtte toetuseks räägib asjaolu, et nii satiiriku Sebastian Branti värssjutustus „Narrilaev“ kui ka Hieronymus Boschi samanimeline maal, mis sisaldasid samasuguseid ühiskonnakriitilisi ideid, loodi mõlemad 15. sajandi lõpus ehk ajal, mil alles hakkas laialdasemalt levima narrimütsi vesimärkide kasutamine. Ka tollal mängukaartidel ühiskonda manitsevates illustratsioonides kujutatud narrikuju ja taro narrikaardi sümboolika, mis tähendas uutele

võimalustele avatud olemist ja samal ajal ettevaatlikuks jäämist, võis paberimeistritele eeskujuks olla.

Teadaolevalt esimene narrimütsikujutisega vesimärk pärineb 1479. aastast Saksamaalt. Töös leiti, et narrimütsi vesimärkide kasutamine paberitoodangul suurenes järk-järgult kuni 17. sajandi lõpuni, kusjuures kõige leiduderohkem on 17. sajandi II pool. Narrimütsi vesimärgiga paber oli levinud mitmel pool Euroopas: Eestis, Rootsis, Soomes, Lätis, Leedus, Venemaal, Valgevenes, Suurbritannias, Šveitsis, Saksamaal, Hollandis, Belgias, Prantsusmaal ja Luksemburgis. 18. sajandil vähenes narrimütsi vesimärkide arv drastiliselt, esinedes edaspidi vaid üksikute harvade leidudena. Ühelt poolt võib põhjuseks olla asjaolu, et 18. sajandi narrimütsi vesimärke ei ole paberiajaloolaste seas nii ulatuslikult uuritud ja andmebaasidesse kantud, kuid teiselt poolt võis narrimütsi kasutamise populaarsus paberimeistrite seas väheneda seoses narri positsiooni hääbumisele ühiskonnas.

Narrimütsi vesimärkidest tekkis aja jooksul hulgaliselt erivorme kõikjal Euroopas. 17. sajandi vesimärke hõlmavates kataloogides on loodud narrimütsi kujunduselementide põhised jaotuskategooriad, kuna siis oli narrimütsi vesimärke juba tunduvalt rohkem ja mitmekesisemates variatsioonides kui 16. sajandil. Selgus, et Charles-Moïse Briquet, kelle vesimärkide kogu lõpeb 16. sajandiga, ei jaganud neid kujunduselementide põhjal temaatilistesse gruppidesse, küll aga tegi seda Gerhard Piccard, kelle kogu hõlmab ka hilisema perioodi arvukaid narrimütsi kujutisega vesimärke. Vajadust narrimütsikujutisega vesimärkide klassifitseerimiseks toetavad ka Geraklitovi kataloog ja Dübeni kollektsioon, mille leiud ulatuvad sarnaselt Piccardilegi hilisemasse aega kui 16. sajand. Piccardi, Geraklitovi ja Dübeni kollektsioonides on klassifitseerimisel arvesse võetud selliseid narrimütsi vesimärkide kujunduselemente nagu kapuutsi tippude pikkus ja arv, lisandmärgid, teatud juhtudel ka narrimütsi paiknemist elemendina suuremal vesimärgil (näiteks vapil) või märgi enda defektsust.

Tänapäeval kasutatakse vesimärkidega paberite andmebaasidesse registreerimiseks peamiselt Rahvusvahelise Paberiajaloolaste Assotsiatsiooni loodud rahvusvahelist IPH standardit, mis määrab kindlaks vesimärkide kirjeldamise parameetrid. Antud standardis on vesimärgid jaotatud temaatilisteks gruppideks ja alamgruppideks. Uurimistöös käsitletakse ka narrimütsi vesimärgi klassifitseerimist IPH standardi alusel, mis jaotab antud vesimärgi vaid kaheks alamtüübiks narri näo suuna alusel (profiilis vasakule või paremale). Vaatamata sellele, et IPH standardil on omad miinused, on see siiski üks laialdasemalt levinumaid ja

paberiajaloolaste poolt tunnustatavaid standardeid, millele toetuvad ka Tartu Ülikooli teadlaste loodud Eesti varajaste trükiste andmebaasi kirjed.

Narrimütsi vesimärk andis nime paberiformaadile *Foolscap*, mis oli Euroopas üks tuntumaid paberiformaate, mida leidis nii trükipaberi kui kirjutuspaberi vormis. *Foolscap* paberiformaat oli laialdaselt tuntud just Inglismaal ja seetõttu peetakse seda ka inglispäraseks. Uurimistöös selgus, et Inglismaal toodetud paberis kasutas arvatavalt esimesena narrimütsi vesimärki John Spielman (?–1626). Levinud kuulduse kohaselt lasi Inglise riigimees, sõjaväelane ja lordprotektor Oliver Cromwell (1559–1658) ametlikult kasutatavas paberis oleva kuningliku vapi kujutisega vesimärgi asendada narrimütsi vesimärgiga, kuid selle väite tõele vastavus pole tänaseni selgunud. Kuigi esialgu tähistasid paberimeistrid *Foolscap* paberiformaati narrimütsi vesimärgiga, siis hiljem asendusid vesimärgid selles formaadis, näiteks Britannia-nimelise vesimärgiga ja saksa lõvi märgiga, aga nimetus *Foolscap* säilis. *Foolscap* oli Inglismaal ja paljudes Euroopa riikides kasutusel kuni ISO standartide kasutuselevõtuni aastal 1975.

Narrimütsi vesimärki leidub ka Eesti kohalikus kaltsupaberis – Tallinna esimese paberiveski toodangus. Tallinna esimese paberiveski rajajaks Härjapea jõe äärsele krundile oli Lübecki raamatukaupmehe Samuel Jauchi poeg Lorenz Jauch ja tema veski alustas tõenäoliselt tööd 1664. aastal. Jauchi paberiveski tegutsemisajast on tänaseks teada näiteid paberitoodangust, mille vesimärgil on kujutatud narrimütsi ja vastasmärgina kasutatud Tallinna saksakeelset nimetust „Reval“. Sellise paberi varaseim kindlaks määratud dateering on 1667 ja seda on leitud Eestimaa rootsiaegse kindralkubeneri kantselei kirjavahetuse hulgast. Kõnealuste vesimärkide lähemal uurimisel selgus, et nende kujunduselemendid on sarnased kuid mitte identsed, millest võib järeldada, et need on kaksikmärgid, st et antud paberi valmistamiseks kasutati kahte narrimütsi kujutise ja vastasmärgiga “Reval” paberisõela samaaegselt.

Kuigi käesolev töö suutis narrimütsiga seonduvaid aspekte vaid põgusalt uurida, peaks uurimustöö selles valdkonnas jätkuma. Antud töö mitmed aspektid, eriti narrimütsi vesimärkide detailsem riikidepõhine ja -vaheline ajaline levik, vajavad edaspidist laiaulatuslikumat uurimistööd. Samuti võib pidada huvipakkuvaks allikmaterjaliks Canon von Büllingeni vesimärgikollektsiooni, kuhu väidetavalt kuulub esimene 1479. aastast pärinev narrimütsi vesimärk, mille täpne tekkelugu ja hilisem saatus vajaks välja selgitamist. Eesti kontekstis vajavad uurimist Tallinna esimest paberiveskit puudutavad dokumendid, et leida põhjalikumat informatsiooni Jauchi paberiveski tootmisprotsessi ja narrimütsi kujutisega

vesimärgi kasutuselevõtu kohta. Samuti tuleks edaspidi kindlaks teha ning kirjeldada Tallinna esimese paberiveski toodangu teised vesimärgid, formaat ja kvaliteet, mis aitaks kaardistada kohaliku paberi levikuala ning kasutusvaldkonnad.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Ajalooarhiiv (EAA)

Fond 1. Eestima rootsiaegne kindralkuberner

Andmebaasid

Bernstein: the memory of paper

[<http://www.memoryofpaper.eu>] 14.02.2014.

Briquet Online (BO)

[http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/BR.php] 11.03.2014.

Eesti varajased trükised

[<http://paber.ut.ee/ET/vesimargid>] 11.03.2014.

Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut – Watermark Database of the Dutch University Institute for Art History (NIKI)

[<http://www.wm-portal.net/niki/index.php>] 11.03.2014.

Piccard-Online (PO)

[<http://www.piccard-online.de>] 11.03.2014.

The Thomas L. Gravell Watermark Archive

[<http://www.gravell.org>] 11.03.2014.

Wasserzeichen-Informationssystem (WZIS)

[<http://www.wasserzeichen-online.de/wzis/>] 11.03.2014.

Wasserzeichen des Mittelalters (WZMA)

[<http://www.ksbm.oeaw.ac.at/wz/wzma.php>] 11.03.2014.

Publitseeritud kataloogid

Churchill, William Algeron. Watermarks in paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII centuries and their interconnection. Amsterdam: Hertzberger, 1965.

Гераклитов, А. А. Филиграния XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. Москва : Академия наук СССР, 1963.

Laucevičius, Edmundas. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. Vilnius: Mintis, 1967.

Rudén, Jan Olof. Vattenmärken med motiv Narr i Uppsala universitets Dübensamling (1650-1690). Uppsala, 1968. [http://www.ordommusik.se/duben/VoMdissDigVersion/008_Vm.pdf]

Bullen, George. Caxton Celebration 1877 Catalogue of the loan collection of antiquities, curiosities, and appliances connected with the art of printing. London, England 1877.

[<https://archive.org/details/cu31924031471745>]. 14.05.2014.

Kirjandus

An Introduction to Watermarks. Great Britain: Public Record Office. 1997.

Badke, David. Watermarks. University of Victoria Ludgate MS Fall of Princes.

[<http://spcoll.library.uvic.ca/Digit/lydgate/lydgatems/pages/manuscript/watermarks/watermarks.htm>] 15.06.2013.

Bockwitz, Hans H. Buch und Papier, buchkundliche und papiergeschichtliche Arbeiten. Leipzig 1949.

Cuttler, Charles D. Bosch and the Narrenschiff: A Problem in Relationships. The Art Bulletin. Vol. 51, No. 3, Sep., 1969. Lk 272–276.

Dean, Liz. Kuldne taro. Tallinn: Varrak, 2009.

Felici, James. The Paper That Changed Type Design. CreativePro.com

[<http://www.creativepro.com/article/paper-changed-type-design>] 25.03.2013.

Foucault, Michel. Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason. Psychology Press, 2001.

Frauenknecht, Erwin; Kämmerer, Carmen; Rückert, Peter; Stieglecker, Maria.

Watermark Terms. Deutsch – English – Español – Français – Italiano – Русский. Vocabulary for Watermark Description. 2009.

Friedenthal, Meelis; Lepp, Anu; Konsa, Kurmo; Adojaan, Kristjan. Early Estonian Printings Database and the Book Damage Atlas. Ajalooline Ajakiri, 2014, 1 (147), Lk 21–50.

Gaskell, Philip. A New Introduction to Bibliography. Oxford: Clarendon Press, 1972.

Harper, Charles G. Cycle Rides Round London. Extract. London: Chapman and Hall Ltd, 1902. [http://www.maps.thehunthouse.com/eBooks/Cycle_Rides_Round_London.htm] 18.03.2014.

Harper, Charles G. The Dover Road (The Project Gutenberg EBook)

[<http://www.gutenberg.org/files/36589/36589-h/36589-h.htm>] 14.05.2014.

Heawood, E. The Use of Watermarks in Dating Old Maps and Documents. The Geographical Journal, Vol. 63, No. 5, May, 1924. Lk 391–410.

Herdeg, Walter. Art in the watermark. Zurich, 1952.

Hunter, Dard. Papermaking: The History and Technique of an Ancient Craft. New York: Dover Publications, Inc, 1978.

Häkli, Esko. In Memoriam: Leo Utter, an Estonian Paper Historian 1929–2006, International Association of Paper Historians. Archive [<http://memoryofpaper.oeaw.ac.at/iph/Archive/>] 11.02.2014.

International standard for the registration of paper with and without watermarks, version 2.1. Marburg: International Association of Paper Historians, 2012.

Karma, O., Jaanvärk, E. (koost). Paberiveskist kombinaadiks : kolm sajandit V. Kingissepa nim. Tallinna Tselluloosi- ja Paberikombinaadis. Tallinn : Eesti Raamat, 1968.

Kello, Karl. Vana aja raamat. Tallinn: Olion, 2000.

Kenkmaa, Rudolf. Paberitööstuse tekkimisest Tallinnas, eriti selle uuestiasutamisest möödunud sajandil. Vana Tallinn, 1 kd, 1. Vihik. 1935. Lk 28–48.

Kivi, Aleksander. „300 aastat Tallinna esimese paberiveski rajamisest“, Polügrafist: Eesti Vabariikliku Polügraafia, Kirjastuste ja Raamatukaubanduse Teaduslik-Tehnilise Ühingu bulletin. Nr 1. Tallinn: 1964. Lk 28–34.

Midelfort, H. C. Erik. A History of Madness in Sixteenth-century Germany. Stanford, California 1999.

Morfologia Estructura de un libro impreso antiguo. Biblioteca José Mariá Lafragua [<http://www.lafragua.buap.mx/libroantiguo/estructura.php>] 15.06.2013.

Roberts, Helene E. Encyclopedia of comparative iconography : themes depicted in works of art. Vol. 1, A–L. Chicago ; London : Fitzroy Dearborn, 1998.

Roberts, Helene E. Encyclopedia of comparative iconography : themes depicted in works of art. Vol. 2, M–Z. Chicago ; London : Fitzroy Dearborn, 1998.

Stevenson, Allan H. “Watermarks are twins”, Studies in Bibliography, 4. 1951/52. Lk 57–91.

Zdanowicz, Irena. Albrecht Dürer in the collection of the National Gallery of Victoria. The Gallery, 1994.

Valk-Falk, Endel. Vesimärk ja pitsatijäljend pütipaberil. Haruldasi vesimärke ja nende sümbolikat. Paberiveskitest Eestimaal. Tallinn, 1996.

Teatmeteosed ja sõnastikud

Absolute astronomy [<http://www.absoluteastronomy.com>] 08.05.2014.

Eesti keele seletav sõnaraamat [<http://www.eki.ee/dict/ekss/>] 14.05.2014.

Encyclopedia Britannica [<http://www.britannica.com>] 05.04.2014.

Online 1911 Encyclopedia Britannica [<http://encyclopedia.jrank.org>] 05.05.2014.

Oxford Dictionaries [<http://www.oxforddictionaries.com>] 15.04.2014.

The Family Cyclopædia: A Complete Treasury of Useful Information on all Subjects bearing upon the Common Interest and Daily Wants of Mankind. (Google eBook). London, 1859. [<http://books.google.ee/books?id=rv4TAAAAQAAJ>] 18.03.2014.

Internetileheküljed

Bayerische Staatsbibliothek [<http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/>] 05.04.2014.

Bernstein. The Memory of Paper

[http://www.memoryofpaper.eu:8080/BernsteinPortal/appl_start_disp] 14.05.2014.

Flickr [<http://www.flickr.com/photos/norfolkodyssey/>] 18.03.2014

Historical Playing Cards [<http://cards.old.no/>] 14.05.2014.

International Association of Paper Historians [<http://www.paperhistory.org>] 11.02.2014.

Kristlik kultuur [<http://kristlus.varstukk.edu.ee/kristlikkultuur/index.php>] 22.04.2014.

The Düben Collection [<http://www2.musik.uu.se/duben/DubenCollectionInfo.php>] 07.05.2014.

Webmuseum, Paris [<http://www.ibiblio.org/wm/paint/auth/bosch/fools/>] 15.06.2013.

Wikipedia. Free Encyclopedia [<http://en.wikipedia.org/>] 11.01.2014.

SUMMARY

Watermarks in rag paper: symbolism and other issues related to the foolscap watermark

The tradition of using watermarks started in 13th century in Italy. Watermark is a translucent design impressed on handmade paper at the moment of manufacture and well seen against the light. It indicates to a paper mill, its owner, place or time of manufacturing the paper or its quality and therefore can have a symbolic meaning. The design of early watermarks was rather primitive, but by the course of time more complex designs came into use.

The aim of the current bachelor's thesis is to focus on the foolscap watermark as one widely spread watermark in European handmade rag paper and therefore analyse its symbolism, classifications, origin together with chronological and geographical distribution and relations to the Foolscap paper format. Research in the field of watermarks is required in order to indicate on the example of the foolscap watermark, that while analysing one specific watermark, it is important to gain information about it in a larger context in order to be able to analyse paper with current watermark properly and avoid making inconsiderate statements. Such watermark researches like current bachelor's thesis, that would only focus on one specific watermark and issues related to it have not been published much so far, especially in Estonia, where the interest in watermark research is still developing.

This work has been made by using comparative historical and bibliographical method together with quantitative analyses and synthesis of data. Source materials include watermark databases, especially the European-wide Bernstein watermarks portal The Memory of Paper. In addition, printed watermark catalogues of Edmundas Laucevičius, Aleksandr Aleksandrovič Geraklitov, William Algeron Churchill and Finnish watermark database together with Swedish Dübensamling collection have been used. In order to discover the symbolism of the foolscap watermark, specialised literature has been used to find relations with a fool as a figure in history, literature, art and playing cards. To compare the design of the foolscap watermarks of the first Tallinn paper mill, the original 17th century letters in subject of administration and jurisdiction have been explored in the Estonian Historical Archives.

The current work is divided into three major chapters with smaller subsections. The first chapter gives an overview of the process of making handmade paper, the concept of watermark, IPH classification of watermarks and their artistic development. The second chapter is about the possible reasons why foolscap watermark came into use; classification of foolscap watermarks; their origin together with chronological and geographical distribution and relations to the paper format called Foolscap. Final chapter focuses on the history of the Tallinn first paper mill and design of its foolscap watermarks.

It becomes clear from current work, that using foolscap symbol in watermarks could not have been occasional. On the one hand, it is possible that it was attractive to papermakers because of the merry and entertaining image of the fool in history. Perhaps papermakers wanted that their production would allure people like the fool with its merry being. In addition, papermakers might have been inspired by the fact, that the fool had privilege to speak truth. Therefore, they could have wanted that what will be written or printed to their papers should also be true. On the other hand, the usage of foolscap watermark could have had even deeper meaning: to warn people from committing sins and voice criticism of the church. Sebastian Brant's satirical work "Ship of Fools" and Hieronymus Bosch's painting „Ship of Fools“ expressed same ideas and both were created in 15th century when the usage of foolscap watermarks started to become into fashion. Papermakers could also have been influenced by the design of playing cards, where fool was often portrayed in admonitory situations, and the meaning of the fool tarot card, which could shortly mean being open to new opportunities, but remaining careful.

The foolscap watermark originates from year 1479, Germany. The usage of foolscap watermarks in paper production increased gradually until the end of 17th century and therefore the greatest number of them is found from the second half of the 17th century. Handmade paper with foolscap watermarks was widespread in Estonia, Sweden, Finland, Latvia, Lithuania, Russia, Belarusian, Great Britain, Switzerland, Germany, Netherlands, Belgium, France and Luxembourg. In 18th century the number of foolscap watermarks decreased drastically. On the one hand, it is possible that foolscap watermarks from that period have not been investigated enough and entered into databases, but on the other hand, the reason of such a decrease might be connected to the disappearance of the fool's position in society.

In the course of time various designs of foolscap watermarks emerged all over Europe. In watermark catalogues of 17th century foolscap watermarks have been classified into separate categories, because during that period there was a greater amount of them created and therefore more different designs than in 16th century were in use. It occurs, that Charles-Moïse Briquet, whose collection of watermarks ends with 16th century, does not classify foolscap watermarks by taking into account their design elements, but Gerhard Piccard, whose collection includes later periods, saw a need for classifying them. An idea, that foolscap watermarks have to be classified, is supported by classifications of Geraklitov's catalogue and Düben collection, both of which include foolscap watermarks from later periods than 16th century like Piccard's catalogue. Foolscap watermarks have been classified by taking into account their design elements, for example length and number of points on fool's cap, additional marks or in some cases even the position of particular watermark as an element on shield or its defectiveness.

Nowadays the international IPH standard is widely used, in order to register papers with watermarks into databases. It specifies parameters of describing watermarks. According to this standard, watermarks are divided into different thematic groups. Foolscap watermarks have been classified into two subcategories, based on whether the fool's face is turned to left or right. Although this standard has some disadvantages, it is still one of the most widespread and acknowledged standards by paper historians. Entries of Estonian Early Prints database are based on this standard as well.

The foolscap watermark gave a name to the paper format called Foolscap. It was one common paper format in Europe, found in form of printing or writing paper. Foolscap paper was widely spread and very popular especially in England. It occurred that in local English paper production the foolscap watermark was first used by John Spielman (?–1626). According to popular belief, an English military, political leader and Lord Protector Oliver Cromwell (1559–1658) had ordered the Royal Arms of England watermark in official paper to be replaced by foolscap watermark, but trueness of this statement has not been proved. Although, initially Foolscap paper was marked with foolscap watermark, this mark was later replaced by other watermarks, for example Britannia watermark and Dutch lion watermark, but the name of the paper format remained the same. Foolscap format was used in England and many other European countries until the introduction of the ISO standards in 1975.

The foolscap watermark can be also found in local Estonian rag paper production of the first Tallinn paper mill. This mill was established by Lorenz Jauch and probably started to work in 1664. Several examples of paper from the first Tallinn paper mill with foolscap watermarks together with countermarks “Reval” (previously used official German name of Tallinn) have preserved. Earliest examples date back to 1667 and have been found from the letters of administration and jurisdiction. Detailed exploring of watermarks in current papers indicated that their design elements are similar but not identical. It may be concluded, that these watermarks are twins, which means that two different paper moulds with foolscap marks and countermarks “Reval” were used simultaneously while producing paper.

Current bachelor’s thesis only managed to handle the subject of foolscap watermark briefly and research on this matter should continue. Certain aspects of this study, especially more detailed analyses about geographical distribution of foolscap watermarks, need further comprehensive research. The watermark collection of Canon von Büllingen, which supposedly includes the first foolscap watermark from the year 1479, would be an interesting source material. Its formation and further fate is unknown and needs exploring. In Estonian context, documents related to the first Tallinn paper mill need further research in order to find proper information about the development of production process and usage of foolscap watermarks. In addition, other watermarks, formats and quality of the paper production of the first Tallinn paper mill should be determined in order to specify geographical distribution areas and usage spheres of the local Estonian paper.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kätlin Hörrak

(sünnikuupäev: 27.05.1992)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

„Vesimärgid kaltsupaberil: narrimütsi vesimärgi sümboolika ja sellega seonduv“,

mille juhendaja on **Anu Lepp,**

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 19.05.2014

(allkiri)